

A FASISZTA DIKTATÚRA FUNKCIÓJA

VAJDA MIHÁLY

Az itt közölt két — összefüggő — tanulmány „Tömegmozgalom és diktatúra” című, a faszizmusról írott politikai-szociológiai munkám két fejezete. Minthogy az alábbiakban csak a fasiszta diktatúra létrejöttének körülményeit és funkcióját elemzem, szükségesnek tartom tájékoztatni az olvasót munkám egészének alap gondolatáról:

Tanulmányomban azt kívántam bizonyítani, hogy a faszizmus mibenlétének, történelmi funkciójának analízise csak a faszizmus *egészének* tekintetbevételével sikerülhet. Teljesen félreértelmezzük a fasiszta diktatúra természetét akkor, ha pusztán a burzsoázia osztályuralmaként fogjuk fel, s nem vesszünk tudomást arról, hogy nagyon széles bázissal rendelkező tömegmozgalomként jött létre és került hatalomra.

Munkám első — itt nem közölt — fejezetében a faszizmus korabeli marxista analíziseket tárgyalom. Vitába szállok a közkeletű „definícióval”, melynek hibáját éppen abban látom, hogy figyelmen kívül hagyja a fasiszta mozgalmat, s ezért a fasiszta diktatúrát a burzsoá uralom más formáitól nem a fasiszta rendszerben kialakult sajátos osztályviszonyok leírásával, hanem a liberalizmustól kölcsönzött erkölcsi-politikai karakterisztikumokkal különbözteti meg. A második — itt ugyancsak nem közölt — fejezet a fasiszta mozgalmat, annak ideológiáját, szociális bázisát és szervezeti formáit, s ezzel összefüggésben a „fasisztoid karaktert” elemzi.

VÁLSÁG ÉS KIÚT

A kispolgári ideológiára épülő és harci szervezeteiben többnyire deklasszá-
lódott középrétegbeli elemeket egyesítő fasiszta mozgalom szinte valamennyi fejlett tőkésországban kialakult. Mind az első világháborút követő évek válság-
periódusában, mind pedig az 1929-cel kezdődő világválságkorszakban majd mindenütt a felszínre került. Döntő politikai tényezővé azonban csak Olasz-
országban és Németországban vált. Olaszországban a háború utáni válság, Németországban pedig a nagy világválság „politikai megoldásaként” került hatalomra. Mi az oka annak, hogy *éppen ezekben* az országokban tudott döntő politikai tényezővé válni, hogy az olasz és a német burzsoázia e válságokból nem keresett vagy nem talált más kiutat?

A „DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA”

Polgári teoretikusok gyakorta megkísérik a fasiszta uralom létrejöttét a demokrácia, „a tömegdemokrácia válságából” levezetni. Hermann Heller az olasz faszizmust elemző 1929-es könyvében¹ kísérletet tesz a faszizmus-probléma teoretikus általánosítására, konklúziója, egyszersmind azonban szociológiai elemzésének-leírásának elméleti bázisa is annak megállapítása, hogy a min-

¹ Hermann Heller, Europa und der Fascismus, de Gruyter, 1929.

denfajta tömegdemokráciát jellemző általánosan elfogadott értékrend felbomlóban van. „Politikai értékközösség nélkül nincsen sem politikai akaratközösség, sem jogi közösség. Eme értékközösség felbomlásában rejlenek Európa politikai válságának legmélyebb gyökerei.”² Az értékközösség felbomlását Heller lényegében már a XIX. századi (liberális és szocialista) racionalizmus esetében konstatálja: a racionalizmus a maga „tudományos”, tudományos eszközökkel feltárható, a társadalom fejlődésmenetét kiszámíthatóan meghatározó társadalmi törvényszerűségeivel, „a maga jogállam-eszméjével” „még egy tartalmi igazságosság-eszményre”³ épült, de éppen racionalizmusában már benne rejtett mindenfajta érték tagadása; a racionalizmus végszava: „Az egész élet értelem- és értékidegen szociológiai problémát jelent, és az emberi állatvilág, miközben vallási, metafizikai és erkölcsi illúziókat teremt, a valóságban csak ész- és értelemnélküli törvényeknek engedelmeskedik.”⁴ A polgári racionalizmus nem más, mint a polgárság dezilluzionizmusának leplezése, s egy meghatározott ponton szükségképpen csap át a maga ellentétébe; olyan ideológiába, amelyik már nyíltan kimondja: minden politikai célkitűzés a hatalom birtokosainak céljait fejezi ki, a társadalmi folyamatok „racionalitásába” (tk. racionalizálhatóságába) vetett hit a hatalom birtokosainak hatalmi eszköze. Ez az átcsapási pont a polgári racionalizmus fejlődésében Heller szerint Pareto szociológiája. „Pareto ideológia-tana . . . jelenti azt a pontot, ahol a racionális törvény-gondolat a maga ellenkezőjébe csap át és megszünteti önmagát, s politikailag a lehető legradikálisabb dezilluzionáláshoz vezet. Nemcsak minden utópia, hanem minden politikai program, minden eszmény és minden célkitűzés is teljesen értelmetlen lesz, ha nem az erőszakalkalmazás technikai eszközeként fogják fel . . . Pareto állítólagos matematikai szociológiája egészen egyszerűen a dezilluzionált polgárság neomachiavellizmusa.”⁵

Ugyanakkor a modern polgári tömegdemokrácia reakciója: a hivatásrendi, korporatív és szindikalisztikus elképzelések — mindenfajta értékközösség, általánosan elfogadott értékrend híján — ugyancsak a maguk ellentétébe csapnak át: „A korporatív eszmének belső szükségyszerűséggel kell a maga pontos ellentétébe, a legkevésbé organikus, szükségképpen centralisztikus, minden organikus kontinuitást nélkülöző diktatúrába átcsapnia akkor és annyiban, amennyiben hiányzik a statikus és szociológiaiag hatékony értékközösség.”⁶

A polgári racionalizmus önmegsemmisítése (Pareto) és a minden állandó és konkrét értéktartalmat nélkülöző organikus aktivizmus (Sorel) a közös és összefolyó gyökerei Heller szerint az olasz fasizmusnak, amelynek nem jogosulatlanul emeli ki azt a jellegzetességét — Mussolininél ez egészen világos —, hogy „a valóságban a formális erőszakideológián kívül egyetlen gondolat sincsen, amelyik az 1920-as vagy éppenséggel az 1915-ös fasizmust az 1922-essel vagy az 1929-essel összekapcsolná”.⁷ Mindenfajta értékközösség felbomlása szükségszerűen a demokrácia válságához vezetett. „A valóságban csak akkor korlátozódok politikai akaratomnak szellemi-csevegő megerősítésére, csak akkor rendelem alá jobb meggyőződésemet önkéntesen a többség akaratának, ha az összegzisztencia konkrét akarat- és értékközösségét (ha vallásilag vagy

² Uo. 17.

³ Uo. 16.

⁴ Uo. 18.

⁵ Uo. 20.

⁶ Uo. 23.

⁷ Uo. 40.

etikailag csak relatíve is) politikailag mindenképpen többre tartom, mint a magam jobb belátásainak mindenkori keresztülvitelét.”⁸

Heller itt vázolt gondolatmenetében nagy adag igazság rejlik. Elemzése mégis problematikus, mert az „értékközösség” létét, ill. felbomlását — tisztán szellemtörténetileg — valamiféle önmozgásként fogja fel, s a fasizmus-problémát e szellemi önmozgásnak a politikai organizáció, a politikai „akaratképzés” síkján megjelenő vetületeként értelmezi. Szerinte a polgári társadalom létrejöttének pillanatától fogva megindul egy folyamat, melynek során az önző anyagi érdekek fölébe kerekednek a hagyományos értékközösségnek, amit a burzsoázia fokozatosan fel- és elismer, elfogad tényállásként. Heller gondolatvilágából hiányzik az a felismerés, hogy a burzsoá materializmusa és a citoyen idealizmusa szükségképpen összetartozik, s csak az ideológiai-politikai sík mögött, a társadalmi totalitás mélyebb rétegeiben lejátszódó folyamatok kényszeríthetik — és kényszerítették is — a burzsoáziát időlegesen arra, hogy megtagadja a maga teremtette értékeket, s önző anyagi érdekeit ismerje el nyíltan is az általa irányított társadalom mozgatórugóinak. A mélyenfekvő ökonómiai folyamatok és az ezeknek megfelelően alakuló szociális struktúrák elemzését mellőzve pusztán a demokrácia mint uralmi forma, mint politikai berendezkedés válságából nem lehet a fasizmust „levezetni”.

Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert nemcsak polgári teoretikusok tesznek erre kísérletet. Az elfogadott kommunista álláspont mögött is ilyen szembeállítás rejlik. Amikor a Komintern — a VII. kongresszuson — a fasizmus differencia specifikájaként jelöli meg antidemokratikus jellegét, akkor — mint-hogy továbbra is hiányzik minden *konkrét* osztályanalízis — a fasizmus *lényegévé* lesz az, hogy antidemokratikus kapitalizmus, hogy olyan burzsoá uralmi forma, ahol a burzsoázia kénytelen „most már” nyíltan megtagadni az általa évszázadokon át hirdetett demokratikus eszményeket. 1935-ig — mint ismeretes — az Internacionálé sztalini vezetése nem differenciál a kapitalizmus demokratikus és fasiszta megjelenésformái között. 1935-től kezdve erről már nincsen szó, ezzel szemben nincsen szó arról sem, hogy a fasiszta uralmi forma mögött rejlő konkrét osztálymozgásokat vizsgálat alá vennék. Ilyenformán jogosult volt Trockij kérdésfelvetése: „Van-e különbség e két rezsím (polgári demokrácia és fasizmus — V. M.) „osztálytartalmában”? Ha csak az *uralkodó* osztályra vonatkozó kérdést tesszük fel, akkor semmiféle különbség nincsen. De ha a situációt és az *összes* osztályok közötti viszonyokat vesszük szemügyre a proletariátus szempontjából, akkor a különbség nagyon is jelentősnek mutatkozik.”⁹ Demokrácia és fasizmus megkülönböztetése a konkrét situáció és az *összes* osztályok közötti viszonyok szemügyrevétele nélkül — már pedig az Internacionálé 35-ös álláspontját ez jellemzi — végső soron ugyanúgy egy transzcendens értékkülönbség tételezésén alapszik, mint a demokrácia válságából kiinduló polgári elméletek.

Nevetséges lenne természetesen azt állítani, hogy a fasizmus hatalomrajutásának semmiféle köze nincsen a demokrácia válságához. A demokratikus kormányzati forma mind Olaszországban, mind pedig Németországban válságba jutott. De a fasizmus uralomrajutását ez nem magyarázza. A kérdés éppen az, hogy *miért* került válságba a demokrácia.

Mindenekelőtt a leghatározottabban hangsúlyoznunk kell: értelmetlenség

⁸ Uo. 10.

⁹ Trotsky, Et maintenant? — Trotsky, Ecrits, III. Rivière, Párizs 1959. 126.

általában beszélni a polgári demokrácia válságáról. A polgári társadalom történetére nem jellemző semmiféle a demokráciától a diktatúra irányába mutató tendencia, amit Heller és más polgári teoretikusok elmélete éppúgy sugall, mint a kommunista mozgalom álláspontja, hogy ugyanis a kapitalizmus általános válsága arra kényszeríti a burzsoáziát, hogy fokozatosan levesse demokrata-álarcát és nyíltan-terrorisztikus formában gyakorolja hatalmát. Nem szükséges bizonyítanunk azt a tényt, hogy a polgári társadalom történetében nem a faszizmus a politikai uralom első terrorisztikus formája, mint ahogy annak a megállapításnak az alátámasztására sem kell sok szót vesztegetnünk, hogy a faszizmus korszakában is és ma is a tőkésországok többségében *funkcionál* a demokrácia. Ez természetesen „látszatdemokrácia”, azaz nem „csupán” materiális, hanem alapvető szociális és politikai egyenlőtlenségeken alapszik (csak egy szűk réteg számára teszi lehetővé, hogy valóban beleszóljon a társadalom ügyeinek intézésébe). De a polgári demokrácia sehol és semmikor nem jelentette ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolását.

A mondottakból következik, hogy nem csupán a demokrácia fokozódó válságát a „politikai értéközösség” felbomlásával magyarázó polgári elméletek, és az ezekkel látszatra ellentétes, a dolog lényegét tekintve viszont semmiben sem különböző álmarxista elfuttatások (a burzsoázia egyre inkább leleplezi magát stb.) nem alkalmasak a faszizmus kialakulásának magyarázatára, hanem azok a marxista elképzelések sem, amelyek közvetlenül kívánják a kapitalizmus ökonómiai struktúrájának átalakulásából a politikai szféra faszizálódását levezetni.

Az előbbieket, ill. azoknak „marxista” variánsai egy lényegét tekintve statikus kapitalizmus-képből indulnak ki. A rendszer XX. sz.-i működési zavarait belső ellentmondásainak *végző* kiéleződésével magyarázzák, a rendszer „általános válságával”; ebből szerintük — ideig-óráig — kiutat jelenthet a burzsoázia számára, ha az ellentmondások kiéleződése következtében egyre elégedetlenebbé és ennél fogva forradalmibbá váló proletariátussal szemben az erőszak szélsőséges formáihoz folyamodik. Arra azonban már képtelennek tekintik a burzsoáziát, hogy a rendszer „normális” funkcionálásának feltételeit helyreállítsa. Ez a helyzetleírás azonban ellentmond a tényeknek — már a felszínen is. Hiszen — függetlenül attól, hogy ténylegesen mit jeleztek a rendszer súlyos válságai — a faszizálódás sohasem a fenyegető forradalom pillanataiban következett be.

Voltak azonban olyan marxisták is, akik már a faszizmus korszakában meglátták, hogy az első világháború és a nagy gazdasági világválság jelezte krízisből van még kapitalista kiút; hogy a monopolkapitalizmus kialakulása nem vitte zsákutcába a polgári társadalmat. Az ilyen típusú elméletek szerzői azonban többnyire úgy látták, hogy a kapitalista fejlődés új fázisának *egyedüli* adekvát politikai formája a faszizmus. Látszólag tehát elméletük nem sokban különbözik az előbb említettől. E két elméletben csak az a közös — a közös tévedés —, hogy a válságba jutott kapitalizmus számára nem látnak többé *demokratikus* kiutat. Az antidemokratikus kiút — a faszizálódás — szerepét azonban különbözőképpen értelmezik. A kommunista mozgalom elmélete a fasiszta mozgalom és a fasiszta diktatúra létét válságjelenségként fogja fel, míg az utóbb említett elméletek a faszizmust éppen a válság megoldásának tekintik. Olyan politikai rendszernek, amelyik nem pusztán ideig-óráig késlelteti a kapitalizmus bukását, hanem éppen a megfelelő kereteket biztosítja további fejlődéséhez. (Az utóbbi elgondolásban mindenképpen több igazság rejlett. Igaz

ugyan, hogy a későbbiekben a kapitalizmus struktúrájában végbemenő változásokkal összeegyeztethetőnek bizonyult egy — minden megelőzőhöz képest számos új mozzanatot is tartalmazó — demokratikus politikai struktúra, sőt világossá vált az is, hogy magának az *átalakulásnak a folyamata* sem járt együtt szükségképpen egy átmeneti fasiszta vagy fasisztoid típusú politikai rendszer bevezetésével. Vitathatatlan azonban, hogy a kapitalizmus nem került a permanens válság állapotába s Németországban valóban a fasiszta uralom teremtetette meg a neokapitalista struktúra funkcionálásának feltételeit. Különben — röviden ezt még elemezni fogjuk — az sem olyan egyértelmű, hogy az átállás a fasiszta uralom közbejötté nélkül is megvalósulhatott volna: a fasiszta Németország által kirobbantott második világháború sokban járult hozzá ahhoz, hogy az átállás demokratikus formája — mindenekelőtt az amerikai New Deal — végül is sikeresnek bizonyult.)

Az utóbb említett álláspont egyik reprezentánsa Karl Korsch. Elképzelését a következőképpen foglalhatjuk össze: A régi, szabadversenyen alapuló kapitalista rendszer, hatalmas politikai és ideológiai felépítményével egyetemben krónikus válságba jutott. Úgy tűnt, nincs más kiút, mint a proletárforradalom. — A világháborút követő két évtized új történelmi fejleményei megmutatták azonban, hogy volt még egy másik lehetőség is. Kialakult a kapitalista társadalom egy új típusa, amelyik már nem alapozható a tradicionális szocializmus és trade-unionizmus demokratikus és békés eszközeire. Az áttérést egy ellenforradalmi és antiproletár, objektíve azonban mégis progresszív, ideológiáját tekintve pedig antikapitalista és plebejus mozgalom valósította meg, amelyik korlátozott, evolúciós céljainak megvalósításához felhasználja azokat a korlátokat nem ismerő módszereket, melyeket a megelőző forradalom fejlesztett ki. Világossá vált tehát, hogy a kapitalista társadalom fejlődése nem jutott el végső történelmi korlátaig, amikor az uralkodó osztályok és a reformista szocialisták már elérték evolúciós lehetőségeik korlátaikat. A békés demokratikus reformok korszakát a fejlődés egy másik evolúciós fázisa követi — a fasiszta átalakulás fázisa, amelyik politikai formáját tekintve forradalmi, objektív társadalmi tartalmát tekintve azonban evolúciós.¹⁰ Látjuk: Korsch szerint a kapitalizmusnak a burzsoázia közvetlen politikai uralmán és a reformista szocializmus integrációján alapuló fejlődési szakasza *végképp* lezárult. Ebben, mint ma már tudjuk, alapvetően tévedett.¹¹ Nem tévedett azonban abban, hogy a fasiszta diktatúra valóban a kapitalizmus struktúrájában végbemenő alapvető változásokat volt hivatva megvalósítani, ha — eltérő társadalmi-politiai feltételek mellett — ezek a változások más formákban is lejátszódhattak.

Már az eddigi elmondottakból is világosak álláspontom főbb kontúrjai: véle-

¹⁰ Lásd Korsch, *The Fascist Counter-Revolution*. In: *Living Marxism*, V/2. 1940.

¹¹ Tévedéséhez minden valószínűség szerint hozzájárult az a tény, hogy 1940-ben a New Deal sikeressége még erősen kétségesnek látszott (Amerikában pl. a teljes munkanélküliség még mindig 8 milliós, 15%-os, míg a fasiszta Németországban 37-ben már megvalósul a teljes foglalkoztatottság). E tévedésének igen negatív következményei voltak politikai állásfoglalását illetően. Minthogy a kapitalizmus evolúciójának *egyedüli lehetőségét* a fasiszta látta, teljesen értelmetlennek tekintette az antifasiszta egységfront gondolatának minden formáját. Számára az antifasiszmus egyértelműen azonos az antikapitalizmussal, az antifasiszmus egyetlen lehetséges formája a proletár-forradalmi gyakorlat. Persze 1940-ben Amerikában még igen kevésbé lehetett látni a náciizmus végső konzekvenciáit, tanulmányából egészen világos, hogy Korsch valóban nem is látta azokat. Azt írta: „Ami a munkásokat illeti, azok csupán felcserélték a szolgásg egyik formáját a másikkal” (uo. 34).

ményem szerint a fasizmust csak akkor érthetjük meg, ha szoros összefüggésben vizsgáljuk azokkal az alapvető változásokkal, amelyek a XX. században (lényegében az első világháború kitörésétől a második befejezéséig) a kapitalista rendszer struktúrájában végbementek; mégsem lehet a fasizmust ezekkel a változásokkal „megmagyarázni”, belőlük levezetni. A fasiszta uralom létrejöttéhez ezeknek az ökonómiai-szociális folyamatoknak specifikus politikai struktúrákkal való találkozására volt szükség.

A LIBERÁLIS KAPITALIZMUS VÁLSÁGA

A kapitalizmus egész struktúrájában — ökonómiai működési mechanizmusában és ennek megfelelően szociális struktúrájában — a XX. században végbemenő átalakulást a kapitalizmus „klasszikus”, liberalisztikus, a szabad piac automatikusan szabályozó szerepére épülő formájának valóban mélyreható válsága előzte meg és — nyugodtan állíthatjuk — idézte elő. A századfordulót követő években ill. évtizedekben a marxizmus nem egy jelentős teoretikusa — Kautsky, Hilferding, Lenin, Luxemburg, hogy csak a legjelentősebbeket említsem — konstatálják a kapitalizmus ökonómiai struktúrájában végbemenő változásokat, s megmutatják, hogy a kapitalizmus fejlődésének új szakaszába érkezett. Ebben a történelmi időszakban azonban az imperializmus marxista teoretikusai a kapitalizmus ezen új fejlődési szakaszát — politikai álláspontjuktól függően más és más formában — a kapitalizmus ellentmondásait kiélező, a szocialista fordulatot közvetlenül megelőző periódusként fogják fel, nem pedig a kapitalista evolúció újabb történelmi periódusaként. A jelen összefüggésben tökéletesen közömbös, hogy pl. Kautsky szerint az egyre fokozódó monopolizálódási tendencia szinte automatikusan vezet a kapitalista rendszer önfelszámolásához, ezzel szemben Lenin úgy látja, hogy az imperializmus teremtette állandó krízisszituáció a proletárforradalomban megvalósítandó szocialista átalakulásnak csak a lehetőségét teremti meg. Számunkra most csupán az a lényeges, hogy ebben a korszakban a marxisták látják a monopolizálódási tendenciákat, látják azt, hogy éppen ennek a tendenciának az eredményeképpen a tőkés gazdaság és a polgári állam sokkal szorosabban összefonódik, mint a kapitalizmus megelőző, „klasszikus” fejlődési periódusában, nem látják azonban azt, hogy *a polgári állam fokozatosan képessé válik a gazdaság szabályozására*, azaz — kezdetben öntudatlanul, később egyre tudatosabban — keresi és meg is találja azokat az eszközöket, amelyeknek segítségével kiküszöbölheti, megelőzheti a — mindaddig a természeti katasztrófa formájában jelentkező — gazdasági kríziseket, anélkül hogy a kapitalista szisztéma alapvető karakterisztikumait felszámolná. Abban a korszakban ezt igen nehezen lehetett még előrelátni. Igaz, az első világháború idején — amelyik különben a maga elképesztő ember- és anyagi áldozataival az első komoly jelzése volt a rendszer alapvető funkcionális zavarainak — a különböző tőkésállamok számos olyan kényszerrendszabályt léptettek életbe, amelyek következtében már a háború éveiben is illuzórikus volt a szabad tőkés piac automatikus szabályozó szerepéről beszélni. Ezeket a gazdasági kényszerintézkedéseket azonban nemcsak a marxisták, hanem a polgári közgazdászok és gazdaságpolitikusok is csupán átmeneti, csak a rendkívüli körülményekkel magyarázható és menthető ideiglenes beavatkozásoknak tekintették, amelyeket a háború befejezésekor fel kell számolni, hogy a tőkés gazdaság „normális” funkcionálását ismét biztosítani lehessen. A háborút követő években ez valóban

meg is történt. A gazdaság automatikus működése azonban (amelyik természetesen legfeljebb a liberális közgazdászok elméleteiben volt valaha is abszolút automatikus) nem állt már helyre. Ennek egyik legfontosabb mozzanata a tőke internacionális jellegének fokozatos, de meglehetősen gyors leépülése (gondoljunk arra pl., hogy az Egyesült Államok leállítja a bevándorlást). Nem kevésbé jellemző az sem, hogy a versailles-i szerződésben Németországgal szemben kifejezetten gazdasága további *funkcionálását* érintő követelményeket állítanak fel: a győztesek nem pusztán hadisarcot követelnek a legyőzöttől, hanem a legegyértelműbben beavatkoznak az ország gazdasági fejlődésébe.

A tőke nemzetközi kapcsolataiban bekövetkezett ilyen változásokból nehezen volt még „kiolvasható”, hogy a gazdaság szerkezetében a századforduló táján megkezdődött átalakulások a világháborúban bevezetettekhez hasonló kényszerrendszabályok permanens életbentartását követelik meg. A polgári közgazdászok és gazdaságpolitikusok, éppen úgy, mint a marxisták, elképzelhetetlennek tartottak egy „tervszerűen irányított”, a termelés „természet-törvényeit” ignoráló tőkés gazdasági szisztémát.¹² De míg a polgáriak abban bíztak, hogy a világháború és az azt követő válság csupán egy alapjában jól működő rendszer kisebb funkcionális zavarainak eredménye volt, s nem kell, hogy szükségképpen megismétlődjék, addig a marxisták bizonyosak voltak benne, hogy a fejlődés *szükségképpen* a szocializmus irányába mutat. A forradalmárok szerint a mindenképpen megismétlődő válságok alapjaiban meg fogják rendíteni a kapitalizmust, a reformisták szerint pedig a tőkés gazdaságot valamiképpen sikerül majd ugyan megszabadítani funkcionális zavaraitól, de az akkor többé már nem is lesz kapitalizmus: a társadalom békésen belenő a szocializmusba.

A 29-ben kitört gazdasági világválság egy vonatkozásban természetesen a forradalmár marxisták elméletét igazolta: bebizonyosodott, hogy az első világháború nem valami véletlen epizód volt a liberális kapitalizmus történetében; csak hogy ez a válság nem a kapitalizmus életképtelenségét bizonyította. Csupán a liberális modellnek megfelelően működő kapitalista gazdaságét. A válságot követő évtizedekben világméretben megtörtént az átállás a neokapitalista szisztémára, amelynek alapvető jellemzője, hogy a tőkésállam nem csak a már fenyegető vagy beállott legkülönbözőbb típusú krízisek megelőzése ill. felszámolása céljából avatkozik be — időlegesen — a gazdasági rendszer funkcionálásába, hanem állandóan kézbe tartja, irányítja a gazdaságot.

E tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a liberális rendszer csődjét előidéző faktorokkal részletesen foglalkozunk. A folyamat ökonómiai hátterét csupán tézisszerűen vázolom.¹³

Angliában már a XIX. század közepén, a többi fejlett tőkésállamokban (Egyesült Államok, Németország, Franciaország Svájc, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország) a XX. század elején a kapitalista termelési mód extenzív növekedése befejeződött, azaz a gazdaság egésze kapitalizálódott. Ennek nem csupán az volt a következménye, hogy a gazdasági fejlődés most már nem alapulhatott új, eddig nem a kapitalista szektor keretei kö-

¹² Az elmondottakhoz l. Gunnar Myrdal, *Beyond the Welfare State (Economic Planning in the Welfare States and its International Implications)*. G. Duckworth, London 1960.

¹³ Gondolatmenetem alapvető vonatkozásaiban Jánossy Ferenc munkáira támaszkodik, mindenekelőtt „*Extensives Wachstum und intensive Entwicklung*” e. tanulmányára (kézirat).

zött termelő munkaerő bevonásán, hogy tehát ezek után csupán az intenzív fejlődés lehetősége állott fenn, hanem az is, hogy a növekvő termelés többé sehol másutt nem található új piacokra, mint a tőkés termelés feltételei között dolgozó munkavállalók körében. (A permanens haditermelés is „megoldás” — ideig-óráig. A problémával a következő fejezetben foglalkozunk.) Azaz: a kapitalizmus életbenmaradásának alapvető feltétele, és ezért a tőkésosztály létérdeke, hogy — s itt a tőke nemzeti karakterének felerősödése is meghatározó szerepet játszik — saját országának proletariátusa és egyéb bérből és fizetésből élő rétegei fizetőképes keresletet jelentsenek a megtermelt áruk számára. A tőkésállam alapvető funkciójává vált, hogy politikai eszközök igénybevételével biztosítsa ezen rétegek partikuláris szükségleteinek egyre fokozottabb kielégítését, sőt mesterséges úton igyekeznek egyre újabb és újabb fizetőképes keresletet biztosító szükségleteket teremteni.

A modern tőkésállam gazdaságirányító funkciójának a közvetlen fogyasztási cikkek iránti fizetőképes kereslet biztosítása csak egyik momentum. Az állam *közvetlenül* is összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik a gazdasági életben. Részben hatalmas, a nemzeti jövedelem jelentős százalékát felhasználó államilag finanszírozott vállalkozások, részben pedig a magánvállalkozások karakterét befolyásoló pénzügyi és hitelpolitika segítségével.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a világválságot nemzeti keretek között megszüntetni kívánó mindkét nagy kísérlet — az állami gazdaságirányítást a manipulált demokrácia keretei között megvalósító rendszer klasszikus mintája, a roosevelti New Deal is, és a német nemzetiszocializmus is — a fenti két mozzanat megvalósulásán alapszik; e mozzanatok súlya azonban alapvetően különbözik a két rendszeren belül, éppen a politikai struktúra döntően eltérő jellegének következtében. Ez a különbség azonban nem csupán *következménye* az átállást megvalósító politikai rendszerek különbségének, hanem egyszerűen sok vonatkozásban meghatározza azok politikai *perspektíváit* is. A náci rezsim betöltötte ugyan Németországban a kapitalista rendszer világméretben napirenden levő átstrukturálásának feladatát, a megoldásnak ez az útja azonban tisztán ökonómiai is olyan következményekkel járt, hogy a rendszernek a permanens politikai feszültség állapotában kellett maradnia: a neokapitalista struktúra már létrehozott ökonómiai bázisa és a fasiszta politikai rendszer közötti feszültségek lehetetlenné tették az állapotok konszolidálását.

A FASIZMUS, MINT A TŐKÉS FEJLŐDÉS EGYEDÜLI LEHETŐSÉGE (MIÉRT VÁLASZTOTTA AZ OLASZ BURZSOÁZIA A FASIZMUST?)

Mindaz, amit az eddigiekben elmondottunk, kizárólag a német nemzetiszocializmussal, ill. annak funkciójával hozható összefüggésbe. Az olasz fasizmus — a két rezsim uralmi formájának, politikai eszközeinek alapvető azonossága ellenére — *más történelmi funkciót töltött be*, mint a náciizmus. Csak a nemzetiszocializmus tényleges tömegmozgalommá alakulása és hatalomra kerülése tette a fasizmust *világtörténelmi jelenséggé*. Ha a fasizmus egyedül Olaszországban került volna hatalomra, akkor ma már az európai történelem jelentéktelen epizódjának kellene tekintenünk. Természetesen éppen a német náciizmus sikereinek fényében az olasz fasizmus jelentősége is megnövekedett. Egyrésztől Mussolini mozgalma volt az első forradalmi köntösben jelentkező

sikeres jobboldali tömegmozgalom a XX. század történelmében. Hitlerék sokat tanultak Mussolinitól. Másrésről az olasz fasizmus történelmének elemzése sokban hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy megvilágítsuk azokat a specifikus *politikai* feltételeket, amelyeknek a fentebb elemzett ökonómiai szükségletekkel való találkozása Németországban a neokapitalista struktúrára való áttérés fasiszta útját hozta létre.

Amennyire eltértek ugyanis egymástól az olasz és a német ökonómiai viszonyok (Németország a világ egyik legfejlettebb kapitalista hatalma, Olaszország pedig igen elmaradott tőkésország a fasizmus uralomrajutásának időszakában), annyira sok viszont a közös vagy legalábbis hasonló vonás a két ország politikai struktúrájában, ill. politikai történetében a világháborút követő években. Most csak azt emeljük ki, hogy politikailag a burzsoázia mindkét országban — más és más okokból kifolyóan — szervezetlen és gyenge, képtelen arra, hogy kormányozzon. *Az olasz burzsoázia ugyanakkor gazdaságilag is erőtlén*, s minthogy politikai hatalmát nem képes biztosítani, nem képes arra sem, hogy a kapitalizmus fejlődésének feltételeit megteremtse.

Olaszországban az első világháború befejezéséig nemhogy nem fejeződött be, hanem még éppen csak beindulóban volt a tőkés gazdaság extenzív növekedésének periódusa. Az olasz fasizmusra éppen az a feladat hárult, hogy *biztosítsa az extenzív növekedés, azaz a tőkeakkumuláció feltételeit*, amire az olasz burzsoá demokrácia teljesen képtelennek bizonyult.¹⁴

A múlt század hatvanas éveiben a nemzeti egységért folytatott küzdelem eredményeképpen Olaszországban polgári demokratikus, parlamentáris szisztéma jött létre. Az ország gazdaságában azonban még döntő súllyal szerepelt a feudális nagybirtok, így a konzervatív nagybirtokos osztály jelentős politikai hatalommal is rendelkezett. A feudálisok és tőkésök szövetségére épülő politikai rendszer akadályát képezte a tőkés fejlődés, az iparosodás további kibontakozásának ahhoz, hogy gazdasági tekintetben ne legyen kiszolgáltatva a földbirtokos arisztokráciának, új politikai feltételeket kellett teremtenie.

A még gyenge burzsoázia maga segíti elő a munkásmozgalom kibontakozását, hogy rá támaszkodva kiszoríthassa a nagybirtokos osztályt a politikai hatalomból. A dologban természetesen nem az az egészen egyedülálló és új, hogy a burzsoázia a „negyedik rendre” támaszkodva szerzi meg, veszi át a hatalmat a feudálisoktól. A helyzet specifikuma éppen az, hogy a burzsoázia a munkásság *szervezett osztálymozgalmára* támaszkodik, sőt azt maga segíti kibontakozni. „A szakszervezeti és szövetkezeti organizációk keletkezését és fejlődését egyetlen országban sem segítették elő annyira, mint Olaszországban”¹⁵ — írja Gramsci. Ennek azonban mind a burzsoáziára, mind pedig a proletariátusra nézve igen sajátos következményei voltak. A Giolitti-féle politika, amely 1900-tól, a burzsoázia és a feudálisok közötti — csak a feudálisoknak kedvező — kompromisszum felbomlásától kezdve az olasz liberális demok-

¹⁴ Az olasz szituáció sajátosságainak történelmi geneziséét tudomásom szerint Gramsci világította meg először. A Gramsci-féle elemzéssel tökéletesen egybehangzó — valószínűleg attól tökéletesen független — analízist adja ugyanennek a problémának Franz Borkenau is „Zur Soziologie des Faschismus” c. tanulmányában (Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, 1933. 513—547.). A következő elemzés sok vonatkozásban Borkenau kitűnő tanulmányára támaszkodik.

¹⁵ A. Gramsci, Ein Jahr—A. Gramsci, Philosophie der Praxis, S. Fischer Verlag, 1967, 102.

ratikus szisztéma alapját képezte, látszatra közvetlen előképe a modern, a szociáldemokráciára támaszkodó, vagy éppenséggel szociáldemokrata hatalomra épülő manipulációs kapitalizmusnak. Csakhogy ennek leglényegesebb feltétele — a gazdaság teljes kapitalizálódása, az ezzel járó árubőség és az árukat megvásárolni képes „gazdag” munkásság — teljesen hiányzott Olaszországban. Az országnak csak egyes területei voltak iparosodottak (Torino vidéke) és mezőgazdasági termelésének is csak kis hányada (Emilia: a Pó-síkság) volt ténylegesen versenyképes. A munkáskövetelések kielégítése tehát — amit a mesterségesen is elősegített és megerősített, és egyre nagyobb hatalommal rendelkező szakszervezeti mozgalom természetesen követelt, s minthogy komoly erővel rendelkezett, sok vonatkozásban el is ért — nem csupán egyes magántőkés érdekekkel kerülhetett szembe, mint a mai kapitalizmusban, hanem az osztályos érdekekkel is. A politikailag integrált reformista munkásmozgalom fenyegette a tőkés érdekeket. A tőkés csak azért nem rúgták fel a kompromisszumot, mert éppen erőtlenségük következtében ez a lépés újból kiszolgáltatotta volna őket a feudálisoknak. A szakszervezeti követelések kielégítése viszont akadályozta a tőkés felhalmozás előrehaladását, nem tette lehetővé az ország ökonomiai struktúrájának modernizálását, teljesen tönkretette a kispolgári rétegeket anélkül, hogy lehetőséget adott volna számukra az iparban munkásként való elhelyezkedésre.

Az olasz reformizmus gazdasági vonatkozásban kifejezetten reakciós funkciót töltött be tehát: akadályozta a gazdaság fejlődését. Éppen ezért a kompromisszum tarthatatlanná vált, végső soron a munkásosztály számára is, hiszen annak relative tartós integrációja is csak az egyre bővülő termelés keretei között valósítható meg (innen adódott az olasz szocialisták többségének baloldalisága, bár maga a szakszervezeti bürokrácia és a párt ehhez kapcsolódó szárnya és parlamenti frakciója ugyanazt az utat járja, mint az európai szociáldemokrata vezetők többsége): ez világosan mutatkozott meg az 1919-es, 1920-as eseményekben, a munkásosztálynak a *gazdasági hatalom* megszerzésére irányuló törekvéseiben, ami ugyancsak egyedülálló volt az egész munkásmozgalomban. Ugyanakkor, minthogy a giolittizmus a munkásosztály számára a liberális parlamenti demokrácia keretei között — bármely másik országhoz viszonyítva — a legnagyobb politikai befolyást biztosította, a munkásmozgalom viszonylag baloldali vezetőinek körében sem alakult ki a politikai hatalom fontosságának tudata. Az olasz baloldali szocialisták értették meg a leginkább a munkásosztály gazdasági hatalmának, a termelési demokráciának az alapvető fontosságát, igen kevesen voltak közöttük azonban olyanok, akik — mint Gramsci — tisztában voltak azzal is, hogy „a parlamentáris demokrácia teljes megszüntetése Olaszországban is szükségszerű premisszája a forradalomnak”.¹⁶ Ennek eredményeként megbukott — egy puskalövés nélkül bukott meg — az 1920-as forradalmi kísérlet, holott 500 nagyüzem — köztük a leglényegesebbek — állottak már a munkástanácsok ellenőrzése alatt, s Emiliában is a szegényparasztszervezetek diktálták a feltételeket a nagybirtokosoknak. A szocialista párt egyetlen lépést sem tett a politikai hatalom megszerzéséért, pontosabban azt parlamenti úton kívánta megszerezni. Olyan szituáció jött végezetül létre, amelyben a munkásosztály még felkészenetlennek mutatkozott a hatalom átvételére, a burzsoázia azonban ennek ellenére teljesen tehetetlen volt, „apátiába süllyedt”, s nem látott semmiféle kiutat. A

¹⁶ Uo. 105.

kiutat Mussolini „squadri d'azione”-i hozták meg számára: a felfegyverzett kispolgárok tömegei, akik nyomorukért — nem teljesen jogosulatlanul — a gazdasági eredményeket kicsikaró munkásságot tettek felelőssé. Ellene fordultak — nem véletlenül legelőször a gazdasági hatalmat még mindig kezükben tartó emiliabeli kommunákkal kezdve — a proletariátus szervezeteinek, s megkezdték azok szétrombolását, erőszakos szétzüllesztését. A teljesen kiútalan uralkodó rétegeknek (mind a burzsoáziának, mind pedig az északi — liberális — nagybirtokosoknak) ez kapóra jött: támogatták Mussolinit a munkásszervezetek megsemmisítésében, anélkül hogy eszükbe jutott volna a fasiszta csőcselék hatalomrajuttatása. Csakhogy a gyenge liberális burzsoáziának attól a pillanattól kezdve, hogy Mussolini rohamosztagai — a burzsoá állam segítségével — erősebbekké lettek a munkásszervezeteknél, most már csak az a választása volt, hogy vagy újból a déli feudálisokkal szövetkezik, vagy Mussolinivel. Az első út azt jelentette volna, hogy osztozik ugyan a politikai hatalomban a feudálisokkal, de azok akadályozni fogják gazdasági hatalmának növekedését, nehezíteni fogják a tőkés akkumuláció erőteljes előrehaladását, lehetetlenné teszik a modern Olaszország megteremtését. A Mussolinivel való szövetség viszont azt jelentette, hogy a nagyburzsoázia *lemond politikai uralmáról*, de lehetővé válik számára gazdasági hatalmának erőteljes növelése, út nyílik a tőkés akkumuláció számára. S az így létrejött alternatív szituációban nem volt és nem is lehetett kétséges, melyik utat választja a burzsoázia.

Abban tehát, hogy az olasz burzsoázia a fasiszmust választotta, meghatározó szerepet játszott az ország specifikus struktúrája: alapjában véve még nem kapitalizálódott, elmaradott mezőgazdasági ország volt, igen fejlett munkásmozgalommal.

Természetszerűen az 1919—20-as forradalmi válság Olaszországban egy *minden tekintetben progresszív* alternatívát is kínált: a szocialista Olaszország megteremtését. A szocialista Olaszországnak sem állt volna módjában azonban, hogy a proletariátus partikuláris szükségleteit akárcsak a reformista munkásmozgalom által a század első két évtizedében kiharcolt szinten kielégítse: a reformizmusnak ezek az eredményei az adott szinten mindenképpen az ország gazdasági fejlődésének útjában álló súlyos akadályt jelentettek. De módjában állott volna a tőkefelhalmozás terheit „igazságosan elosztani”, amire a fasiszta Olaszország természetesen nem törekedett. Minthogy azonban „a szocialista forradalom sikertelennek bizonyult, így — hacsak nem tekintjük megoldásnak azt, hogy az ország a társadalmi káosz állapotába jut és ezen keresztül egy korábbi fejlődési fokra, egy spanyol szintre süllyed vissza — nem maradt más alternatív megoldás, mint a legújabb követelményekhez teljesen alkalmazkodó nemzeti kapitalizmus fejlődése. Ezt vitte keresztül a fasiszmus.”¹⁷ Minthogy a szocialista alternatíva — a proletármozgalom éretlensége, felkészületlensége folytán — elesett, azt kell mondanunk, hogy az olasz fasiszmus a gazdasági fejlődés szempontjából az egyedüli progresszív megoldás maradt, akkor is, ha tekintetbe vesszük a vele járó összes — de a nácizmuséval össze sem hasonlítható — borzalmakat.

Közismert tény, hogy Olaszország a fasiszta uralom idején ténylegesen megindult a gyors kapitalizálódás útján. Elektrifikálták az országot, fejlett autó- és műselyemipart hoztak létre, kiépült a modern feltételeknek megfelelő

¹⁷ Borkenau, 525.

bankrendszer, fellendült a mezőgazdaság, jelentős mezőgazdasági területeket nyertek a mocsarak lecsapolásával, komoly úthálózatot hoztak létre stb. Olaszország gyors fejlődése a második világháború után, az a tény, hogy ma már áttérőben van a kapitalizmus fejlődésének intenzív periódusára, elképzelhetetlen lett volna a fasizmus korszakában beindult folyamatok nélkül.

Amikor Karl Korsch a fasizmust mint az elmaradt proletárforradalom eredményeképpen előállott szituáció progresszív alternatíváját említi, nyilvánvalóan ezt az olasz fejlődést tartja szem előtt. Csakhogy: az olasz fasizmus történetéből — a két ország *politikai* helyzetének számos analóg mozzanata: erős proletármozgalom, *politikailag* gyenge, uralmi tradíciókkal nem rendelkező burzsoázia, egyértelműen forradalmi szituáció a háború után, de elvetélt forradalom — *semmiféle* következtetést nem lehet levonni a német fasizmus funkciójára vonatkozóan. Az olasz fasizmus progresszív funkciója a gazdaság kapitalizálásában állott, ezt a funkciót viszont a német fasizmus nem tölthette be. Németország a két világháború között már a világ harmadik tőkés hatalma.

A FASIZMUS MINT ALTERNATÍVA (NÉMETORSZÁG)

A fasizmus korszakában is és még ma is sokan tulajdonítanak azonos funkciót az olasz fasizmusnak és a német nemzetiszocializmusnak. A két rendszer sok tekintetben hasonló politikai körülmények között és egyformán egy jobboldali — mégis számos antikapitalista vonást mutató — tömegmozgalomra támaszkodva jutott hatalomra, egyaránt *nem* a kapitalista rendszert fenyegető forradalmi válság időszakában, hanem annak lezárulása után, olyan pillanatban, amikor a válságot forradalmi úton már nem lehetett megoldani. Ugyanakkor a létrejött politikai szisztéma is alapvető rokonvonásokat mutat fel a két országban: anélkül hogy a tőkés magántulajdont a legcsekélyebb mértékben is fenyegetné, egy addig csak a rendszer politikai ellenfeleként szereplő réteget juttat a politika vezető posztjaira; e réteg politikai hatalma extenzíve is és intenzíve is sokkal nagyobb, mint az általa felváltott rendszerek politikusaié volt. Extenzíve: a fasiszta párt Olaszországban egy-két év, Németországban egy-két hónap leforgása alatt az ország egyetlen és teljhatalmú politikai szervezete lesz, a semmiféle törvényes keret által nem korlátozott végrehajtó hatalom birtokosává. Intenzíve: amennyiben a rendszer az élet valamennyi szféráját, azokat is, amelyek eddig teljesen politikamentesek voltak — vagy legalábbis annak tűntek — teljes egészében áthatja, „átpolitizálja”. És — hogy a marxista elmélet számára alapvetőnek tekintendő szempontot emeljük ki — mindkét rendszer főjellemzője, hogy a legdrasztikusabb úton felszámolja a proletariátus valamennyi önálló tömegszervezetét; nemcsak azokat, amelyek a tőkés rendszer forradalmi úton való megdöntését tűzték ki céljuk, tehát nemcsak a kommunista pártokat, hanem az eddigi szisztéma integráns részét képező reformista tömegszervezeteket is, és nemcsak a kifejezetten politikai jellegűeket (az olasz szocialista és a német szociáldemokrata pártot), hanem a gazdasági szervezeteket, tehát a szakszervezeteket is.

Az olasz fasizmus történelmi funkciójának betöltéséhez éppen az utóbb említett mozzanat elengedhetetlen volt. Ugyanez Németországban is megtörtént. *Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy a náci rendszer is a tőkés felhalmozás folyamatát segítette volna elő.* A következő fejezetben megkíséreljük majd részletesebben elemezni a náci politikai uralom és a német kapitalista

gazdaság kapcsolatát. E helyütt, ahol arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy mi készítette a burzsoáziát arra, hogy lemondjon saját, közvetlen politikai uralmáról a fasizmus javára, csupán a hatalomátvételt megelőző szituáció szempontjából vethetjük fel a kérdést Németország vonatkozásában is.

A fejlett német kapitalizmusnak a már — igaz „porosz úton” — kapitalizálódott földbirtokos arisztokráciától gazdasági vonatkozásban nem volt félnivalója. Már a bismarcki és wilhelminus Németországban kialakult osztálykompromisszum megteremtette a gyors kapitalizálódás feltételeit, szemben a risorgimento és Umberto meggyilkolása közötti időszak olasz osztálykompromisszumával. Egy földbirtokos-tőkés osztálykompromisszumon alapuló politikai rendszer — a monarchia — restaurációja semmiféle formában nem lett volna hátrányos a német burzsoázia számára.

Elfogadható lett volna számára a reformista munkásmozgalommal a 18-as forradalom során kötött szövetség fenntartása is. Az 1924—29-es időszak gazdasági prosperitása megmutatta, hogy a reformista munkásmozgalom integrációján alapuló, a reformista követeléseket kielégítő politikai szisztéma létrehozásának a feltételei alapján véve megvannak már Németországban. (Ebben az időszakban számos olyan szociális reformot vezettek be, amelyek Amerikában is csak a New Deal-lal valósultak meg. Igaz, ezek az intézkedések erősen sújtják a középrétegeket. A tőkés ipari fejlődést azonban nem akadályozzák.) Ennek megfelelően a *fasizmus alternatívájának választása a tőkés gazdaság fejlődése szempontjából egyáltalában nem volt az egyedüli lehetőség*. Persze a fasiszta uralom időszakában Németországban is számos olyan változás történt a gazdaság struktúrájában, amely — mint az a háború utáni restaurációs periódusban kiderült — nagyon előnyösnek bizonyult a gazdasági fejlődés további lehetőségeinek vonatkozásában. De még ha azt feltételezzük is, hogy ezeknek a strukturális átalakulásoknak a megvalósítására csak a fasiszta uralom volt képes — ami távolról sem ilyen egyértelmű —, Németországban nem egyáltalában a gazdasági fejlődés lehetőségei forogtak kockán, mint Olaszországban.

A *gazdasági* szituációt tekintve Németországban fennállott tehát a demokrácia ill. fasizmus alternatívája. Trockij a német fasizmus hatalomrajutását megelőző korszakban igen élesen veti fel a szociáldemokráciára és a fasizmusra támaszkodó burzsoá uralmat mint az adott szituáció megoldásának két alternatív lehetőségét. 1932 januárjában, vitázva a KIVB plénumának a fasizmust és a demokráciát azonosító határozatával, a következőket írta: „A demokrácia és a fasizmus között ellentmondás áll fenn. Ez az ellentmondás egyáltalában nem 'abszolút' jellegű, vagy, hogy a marxizmus nyelvén fejezzem ki magam, semmiképpen sem jelenti két különböző osztály szembenállását. De egy és ugyanazon osztály uralmának különböző rendszeréről van szó. Ez a két rendszer: a parlamenti demokratizmus és a fasizmus, az elnyomott és kizsákmányolt osztályok különböző kombinációira támaszkodik, és elkerülhetetlenül élesen ütközik egymással.

A szociáldemokrácia, amelyik ma a burzsoá parlamentarisztikus rezsim fő reprezentánsa, a munkásságra támaszkodik. A fasizmus pedig a kispolgárságra. A szociáldemokráciának nem lehet befolyása a munkástömegszervezetek nélkül. A fasizmus viszont nem konszolidálhatja a maga hatalmát másképpen, mint a munkásszervezetek szétverése útján. A szociáldemokrácia alapvető mozgásteret a parlament. A fasiszta rendszer a parlamentarizmus szétrombolására épül. A monopolista burzsoázia számára a parlamentarista rendszer és a

fasiszta rendszer csupán uralmának két különféle eszköze: a történelmi körülményeknek megfelelően hol az egyiket, hol a másikat választja. A szociáldemokrácia valamint a faszizmus számára viszont az egyik vagy a másik eszköz választásának alapvető jelentősége van; mi több, számukra a politikai élet vagy halál kérdéséről van szó.”¹⁸ „... a demokrácia éppúgy burzsoá jellegű, mint a faszizmus... De az uralkodó osztály nem üres közegben mozog. Meghatározott kapcsolatban áll a többi osztályokkal. A fejlett kapitalista társadalom ‚demokratikus‘ rezsimjeiben a burzsoázia mindenekelőtt a reformisták által megszelídített munkásosztályra támaszkodik. Ez a rendszer a legfejlettebb formában Angliában jelentkezik, a Labour-kormány esetében éppen olyan módon, mint a konzervatív kormány esetében. A fasiszta rendszerben, legalábbis annak első stádiumában, a tőke a kispolgárságra támaszkodik, amelyik szétzúzza a proletariátus szervezeteit.”¹⁹ Trockij tehát 1932-ben már világosan felismerte, hogy a monopolista kapitalizmus előtt uralmának megvalósítását fenntartását illetően ez a két lehetőség áll fenn. Elemzéseiben azonban nem vetődik fel az a kérdés, hogy melyek lennének azok a történelmi körülmények, amelyeknek megfelelően a burzsoázia az egyik vagy a másik uralmi formát részesíti előnyben. Lévén a német szituáció analizéséről szó, méghozzá a nácizmus hatalommegragadását közvetlenül megelőző, mondhatnánk, percekben, ahol már nagyon is világosan megmutatkozott egyrészt, hogy a burzsoázia hagyta a faszizmust fenyegető méretű tömegmozgalomként kibontakozni, másrészt, hogy már — kényszerűségből vagy sem, az az adott pillanatban közömbös volt — maga a burzsoázia nem fog ellenállni a faszizmusnak, a kérdés nem is volt úgy feltehető, ahogyan ma — történelmi távlatból — ezt megtehetjük, vagy ahogyan 1930-at megelőzően, amikor a burzsoázia Németországban még nem „döntött” a megoldást illetően, felvethető lett volna. 1932-ben Németországban a proletariátus szemszögéből a kérdés csak így hangozhatott: az adott történelmi körülmények között a burzsoázia lehetővé tette a faszizmus hatalomátvételét, ez a hatalomátvétel a küszöbönáll. A proletariátusnak létérdeke ennek megakadályozása. Az egyetlen *nyitott* kérdés tehát: létre lehet-e hozni a faszizmusellenes munkásegységfrontot, amely ellent tud állni a faszizmusnak s ennél fogva a burzsoáziát — hacsak nem óhajt polgárháborúba keveredni — döntésének felülvizsgálatára kényszeríti; azaz meg lehet-e győzni a szociáldemokrata munkástömegeket arról, hogy a maguk szűken értelmezett osztálycéljait is fenyegeti a faszizmus, a kommunistákat pedig arról, hogy az adott pillanatban minden kompromisszum elfogadható, amely megakadályozza a faszizmus hatalomra kerülését? A burzsoázia már döntött, tehát azt a kérdést, hogy eredetileg volt-e alternatívája vagy sem, s — ha volt ilyen — mi kényszerítette arra, hogy a lehetőségek közül a faszizmust válassza, a *gyakorlati politika síkján* már értelmetlen lett volna feltenni. Alternatívája már csak a proletariátusnak volt.

1930-ban még Trockij is megvizsgálja, hogy mi volt az oka a faszizmus elaszorzági előretörésének, ebből kíván levonni tanulságokat az adott németországi helyzetben követendő politikára vonatkozóan. Arra a következtetésre jut, hogy az „elmulasztott, ill. kihasználatlan forradalmi helyzet” vezetett a faszizmus győzelméhez (ill. Németországban a létrejöttéhez), a faszizmus győzelme olyan forradalmi helyzet eredménye volt, melyben „a proletariátus élcsapata

¹⁸ Trotsky, 122.

¹⁹ Uo. 126.

megmutatta képtelenségét arra, hogy a nemzet élére állva megváltoztassa az összes osztályok sorsát, beleértve a kispolgárságét is”.²⁰ Álláspontja szerint tehát a fasizmus létrejöttét, megerősödését, majd hatalomrakerülését is az tette lehetővé, hogy adva volt egy forradalmi helyzet, melyet a proletariátus képtelen volt kihasználni. Opponálja a Kominternnek azt a felfogását, amely szerint a fasizmus megszületését determináló faktor a proletárforradalmi mozgalom erőteljessége, lényegében a burzsoázia attól való félelme lett volna, hogy a proletariátus átveszi a hatalmat. S kétségtelen, hogy a fasizmus előretörése mind Olaszországban, mind pedig Németországban arra az időszakra esik, amikor már *eldőlt*, hogy a forradalmi helyzet kihasználatlan marad.

Ebből a tényből igen sokan vonták le azt a következtetést, hogy a fasizmus kibontakozását, megerősödését és győzelmét egyedül a reformista munkásmozgalom erőteljessége eredményezte. Otto Bauer a következőket írja: „... a fasizmus nem abban a pillanatban győzött, amikor a burzsoáziát a proletárforradalom fenyegette. Akkor győzött, amikor a proletariátus már régen meggyengült és defenzívába szorult, a forradalmi hullám apályra következett be. A kapitalisták osztálya és a nagybirtokosok nem azért adták át az államhatalmat a fasiszta erőszakosportoknak, hogy egy fenyegető proletárforradalommal szemben védekezzenek, hanem abból a célból, hogy lenyomják a béreket, szétzúzzák a munkásosztály szociális vívmányait, lerombolják a szakszervezeteket és a munkásosztály politikai hatalmi pozícióit, tehát nem azért, hogy egy forradalmi szocializmust nyomjanak el, hanem hogy szétverék a reformista szocializmus vívmányait.”²¹ Még kiélezettebben képviseli ezt az álláspontot Silone: „A maximalisták fecsegő forradalmiaskodása csak az utcai világítás lámpakörtéit és néha egyes rendőrügynökök csontjait fenyegeti. A reformizmus azonban a maga szövetkezeteivel, azzal, hogy válságidőkben is növelni tudja a munkások jövedelmét, s hogy támogatja a munkanélkülieket, valami sokkal szentebbet fenyeget: a tőkés profitot ... A fecsegő maximalizmus ellen, amelyik reggeltől estig a ‚Bandiera rossa’-t és az ‚Internacionálé’-t énekli, a kapitalizmus védekezik a törvények segítségével, s ha ehhez a régi törvények nem elegendőek, újakat alkot; a reformizmussal szemben, amelyik békés, demokratikus és törvényes úton zavarja meg az osztályok közötti egyensúlyt, a kapitalizmus vérszomjassá lesz és a fasiszta banditákhoz fordul ... A reformizmus nem veszélyes ameddig gyenge, csak akkor, ha már erős, azaz ha eléri azt a határt, melyen túl a demokrácia és a törvényesség felhasználható a kapitalista nyereség ellen.”²²

A két szélsőség, Trockij és Silone álláspontja között — ez világosan látható az idézetekből — döntő különbségek vannak. De mindhárom idézett álláspont közös kiindulópontja: a burzsoázia *nem* akkor támogatja a fasizmust, *nem* akkor segíti elő kibontakozását és hatalomrajutását, ha erős a forradalmi munkásmozgalom; s tény, hogy a forradalom felfelé ívelő szakaszában *nem* volt — vagy teljességgel jelentéktelen volt — a fasiszta mozgalom mindkét országban. A között azonban, hogy a fasizmust a kihasználatlan s az adott pillanat-

²⁰ Trotsky, Le tournant de l'Internationale Communiste et la situation en Allemagne, id. köt., 29.

²¹ Bauer, Der Faschismus. In: Bauer, Marcuse, Rosenberg, ua. Faschismus und Kapitalismus. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, Europa Verlag, Bécs 1967, 154.

²² Silone, Der Faschismus, Europa Verlag, Zürich 1934, 70, 71. — Silone könyve az olasz fasizmust elemzi, kizárólag annak analiziséből vonja le következtetéseit, amelyek arra sok vonatkozásban valóban állnak, a náciizmus vonatkozásában azonban nagyon kevésé állják meg helyüket!

ban már ki sem használható forradalmi helyzet szüli, s a között, hogy a reformista mozgalom erőteljessége idézi elő — döntő különbség van. Az utóbbi álláspont teljesen elfogadhatatlan. Egyrészt az erőteljes, követeléseit érvényesíteni képes reformista munkásmozgalom létéből nem következik, hogy a burzsoázia támogatja a fasiszta törekvéseket. (Gondoljunk pl. Angliára.) Másrészt a neokapitalista struktúrára való áttérés kifejezetten megköveteli az erőteljes reformista munkásszervezetek létét (az amerikai New Deal egyik alapvető mozzanata volt a szakszervezetek megerősítése).

De a kihasználatlan forradalmi helyzet sem magyarázat. Már csak azért sem, mert Németországban a fasizmus ugyan a világháborút követő évek forradalmi válságperiódusában született meg, valóságos tömegmozgalommá, tényleges hatalmi tényezővé azonban csak a 29-cel kezdődő válságperiódusban lett, amikor nem volt forradalmi helyzet. Nem kétséges, hogy a fasizmus előretörése mindig valamilyen krízisszituációban következett be, a fasizmus mindig valamilyen tömegelégedetlenséget használt ki. Meggyőződésem azonban, hogy semmiféle olyan általános „képlet” nem adható meg, amelynek segítségével a rendelkezésünkre álló adatokból a fasiszta fenyegetés „kiszámítható” lenne. Hogy a fasizmus itt vagy ott tömegmozgalommá vált és hatalomra került, az minden egyes konkrét esetben az adott ország szituációjának totalitásától, a gazdasági, szociális és politikai momentumok együttesének elemzésén keresztül magyarázható.

A Trockij által említett alternatíva az intenzív fejlődés szakaszába lépett tőkésországok vonatkozásában azonban valóban fennállt, s ami az ország gazdasági fejlettségének színvonalát illeti, fennállott konkrétan Németországban is. Arra, hogy a német burzsoázia a fasizmus alternatíváját „választja”, nem a német tőkés fejlődés specifikumaiban, vagy nem elsősorban abban, hanem a német *politikai szituációban* kell keresnünk a magyarázatot. Németországban valóban lehetséges lett volna a reformista munkásmozgalomra támaszkodó burzsoá politikai uralom keretei között is a gazdaság további fejlődése. Ennek „csak” a politikai feltételei hiányoztak.

Ennélfogva a német fasizmus vonatkozásában nem tekinthető moralizálásnak a fasizmussal való olyan szembefordulás sem, amelyik nem a közvetlen proletárforradalom perspektívájára épít. A demokrácia védelme az olasz fasizmussal szemben csak a proletárdemokrácia álláspontjáról nem volt reakciós, hiszen Olaszországban a polgári demokrácia—fasizmus alternatíva a gazdasági stagnálás, sőt hanyatlás ill. a gazdasági fejlődés alternatíváját jelentette. Ezzel szemben Németország gazdasági fejlettsége *önmagában* lehetővé tette volna a neokapitalista szisztémára való áttérést a polgári demokrácia keretei között is. Ha pedig ilyen alternatíva létezik, akkor a proletariátus osztályszempontjai minden kétséget kizáróan az előbbi alternatíva melletti kiállást követelik meg. Semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy a proletariátus számára teljességgel közömbös, hogy a burzsoázia osztályuralmának milyen formájával áll szemben. (Mint tudjuk, ez volt a Kommunista Internacionálé álláspontja 1934—35-ig, s azután is pusztán taktikai szempontok alapján revidálta ezt az álláspontot, de ezt vallotta a baloldali marxista oppozíció nem egy képviselője is, pl. Korsch.) Két alapvető szempont határozza meg az alternatívában való állásfoglalás lehetőségét és szükségességét: Egyrészt a demokrácia melletti állásfoglalást követelik meg a proletariátus szűkebb értelemben vett osztályszempontjai. Igaz ugyan, hogy a neokapitalista struktúra demokratikus változata a reformista, tehát a rendszerbe integ-

rált munkásmozgalomra épít, amelyik a maga közvetlenségében egyértelmű akadálya a proletár osztálytudat általánossá válásának. A reformista munkásszervezetek azonban mégiscsak *önálló munkásszervezetek, osztályszervezetek* (szemben a fasiszta korporációkkal), megfelelő körülmények között a forradalmi proletártudat kialakulásának bázisát képezhetik. Nem közömbös továbbá az sem, hogy a neokapitalista struktúra demokratikus változata a kapitalizmus keretei között a lehető legmagasabb életszínvonalat, és ezzel együtt a lehető legszélesebb művelődési lehetőséget biztosítja a munkásosztály számára; a forradalmi proletár osztálytudat kialakulásának mindig is a fejlett, nem pedig az elmaradott munkásrétegek képezték a talaját.

Másrésről a közvetlen proletár osztályszemponton túlmutató momentumok is egyértelművé teszik a választást: a proletárforradalom célja közvetlenül ugyan a proletariátus osztálydiktatúrájának megteremtése. De ez csupán eszköz az elidegenedés-mentes társadalom megteremtéséhez, melyben megszűnik lényeg és lét kettéhasadása, amely tehát minden egyes egyénnek megadja a lehetőséget az emberi nem által kimunkált értékek minél szélesebbkörű elsajátítására. E tekintetben a demokratikus neokapitalista struktúra természetesen egyetlen valóságos lépést sem jelent. De idealiter továbbra is érvényesnek tekinti a valóságban az egyedek többsége által továbbra is realizálhatatlan értékeket, szemben a fasizmussal, amelynek az ideológiája — amint azt a megelőző fejezetben elemeztük — a polgári társadalom által a maguk ideálisában megteremtett értékek döntő többségének tagadására épül. A fasizmus sikere — ami mindig együtt jár azzal, hogy a tömegek, részben proletártömegek, széles rétegei teszik magukévá a fasiszta ideológiát — határozott és egyértelmű visszalépés a nembeli értékek realizálásának útján.

Nem lehet vitás ugyanakkor az sem, hogy a demokratikus neokapitalista szisztéma — elvontan tekintve — a burzsoáziának is inkább megfelel, mint a fasizmus. A fasizmus ugyan — ez a német burzsoázia számára is világos volt már — nem fenyegeti komolyan a tőkés gazdasági érdekeket, antikapitalizmusát pusztán a „zsidó tőke”, a „nem alkotó” tőke elleni harcban kívánja levezetni. De a fasizmus teremtetten rendkívüli politikai állapotok, a normális polgári hétköznapiaknak egy állandó feszültségekkel terhes szituációval történő felváltása legalábbis nem „kellemes” a burzsoázia számára. Nem látja szívesen a forradalmi módszerek permanens érvényesülését akkor sem, ha azok ellenforradalmi tartalmat takarnak: konszolidációra törekszik. Ebben a vonatkozásban nyugodtan elfogadhatjuk a bonapartizmus-analógiát és mutatis mutandis alkalmazhatjuk a hitleri hatalomátvétel leírására azt, ahogyan Marx szemléletesen bemutatja Louis Bonaparte államcsínyjét: „... végül magukat a „vallás és rend” főpapjait kergetik el rúgásokkal Pythia-székeikből, sötét éjszaka kirángatják őket ágyaikból, rabszállító kocsikba dugják, börtönbe vetik vagy száműzetésbe küldik őket, templomukat a földdel teszik egyenlővé, szájukra lakatot vernek, tollukat kettétörök, törvényüket darabokra tépik — a vallás, a tulajdon, a család, a rend nevében. Rendfanatikus burzsoákra erkélyeiken részeg katonahordák lövöldöznek, családi szentélyüket megbeestelenítik, házaikat időtöltésből bombázzák — a tulajdon, a család, a vallás és a rend nevében. Majd végül a polgári társadalom söpredéke alkotja a *rend szent falanckát*, s a hős Crapulinski mint a *társadalom megmentője* bevonul a Tuileriákba.”²³

²³ Marx, Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája; MEM 3, 113.

Trockijnak semmiképpen sincsen igaza, amikor azt állítja, hogy a burzsoázia számára az egyik eszköz éppoly jó, mint a másik. Igaz, a német burzsoázia jelentős része a hatalomátvételt megelőző időszakban abban a hitben élt, hogy Hitler közönséges polgári politikussá vedlik át, mihelyt a kancellári székbe juttatják. Ebben azonban távolról sem lehettek olyan bizonyosak. Miért választja a német burzsoázia mégis a fasiszta megoldást?

A kérdést ebben a formában igen kevés marxista tehetette fel egyáltalában. Mindazok számára, akik a burzsoá uralom *formáját* közömbösnek tekintették, a kérdés egészen egyszerűen érdektelen volt. Azok viszont, akik úgy látták, hogy a fasizmus, a fasizálódás a kapitalista fejlődés szükségképpen bekövetkező stádiuma (akár válságjelenségnek, akár a kapitalista evolúció adekvát formájának tekintik), a kérdést szükségképpen értelmetlennek kellett hogy érezzék.

Lukács György Blum-tézisei egyike azoknak az igen kisszámú korabeli marxista írásoknak, amelyek viszont a leghatározottabban felvetik ezt a problémát. A Blum-tézisek — bár alkalmazkodván a Komintern álláspontjához — a háború utáni kapitalizmus fejlődésének mindkét irányát fasizmusnak nevezi, az „amerikai utat” (azaz a demokratikus formát) tekinti a fejlődés legadekvátabb formájának; éppen arra keresi a választ, hogy ennek megvalósítása miért *nem sikerül* Európában, holott a reformista munkásbürokrácia alapvető törekvése itt is az amerikai típusú demokrácia bevezetése. „Ennek az állásfoglalásnak igen komoly gazdasági okai vannak a munkásbürokrácia szempontjából. A háború utáni imperializmus ugyanis, különösen az új világháború előkészítése szempontjából, de a világpiacért folytatott elkeseredett verseny miatt is, arra van kényszerítve, hogy a háború előtti típusú szakszervezeti harcot semmiféle formában ne tűrje: fasizálja a szakszervezeteket. Ennek a fasizálásnak igen különböző útjai vannak. Az egyik típus a Mussoliné, aki kispolgári-középparaszti ellenforradalom segítségével szétzúzta a régi szakszervezeteket és egészen újakat állított a helyükbe (N.B.: A klasszikus típusú fasizmus, magyarul a fasizmus lényegét Lukács is a *szakszervezetek megsemmisítésében*, a reformista munkásmozgalom bázisának a megsemmisítésében látta — V. M.). Ez a megoldás úgy a burzsoázia, mint a munkásbürokrácia részére veszedelmekkel jár. A burzsoáziának nagy erőfeszítésébe kerül a kispolgári ellenforradalmat nagyburzsoá konszolidációvá átváltoztatni; a munkásbürokrácia egy része pedig elveszti munkásmozgalmi pozícióját (olasz emigráció), amelyik része pedig beilleszkedik a fasiszta rendszerbe, veszélyesen szembekerül a munkástömegekkel. Ennél a megoldásnál úgy a nagyburzsoázia, mint a munkásbürokrácia szempontjából kedvezőbbnek, simábbnak és veszélytelenebbnek látszik az a módszer, amelyik Németországban a kötelező békéltető bíráskodás révén már megvalósult, s amely Angliában a szakszervezeti törvény által részben életbelépett, és amelyet a „mondizmus” van hivatva megkoronázni. Világos, hogy mind a két rendszernek osztálytartalma, amennyiben az a proletariátusra vonatkozik, ugyanaz. Csak a módszerek különböznek, persze ez a módszerbeli eltérés azt jelenti, hogy mindegyik esetben más-más rétegek gyakorolják a fasizált államban az uralmat, illetve más-más arányban részesülnek ebben az uralomban.”²⁴ Ha most eltekintünk attól,

²⁴ Részletek a „Tézisrövidítés a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól (Blum-tézisek)” c. dokumentumból. „Párttörténeti Közlemények”, 1956/3, 87—88.

hogy Lukács itt azt a rendszert is fasizmusnak nevezi, ahol a burzsoázia és a szakszervezetek érdekeinek ütköztetése, összehangolása stb. állami szinten, állami beavatkozás segítségével történik (s ettől joggal eltekinthetünk, hiszen tézisein átsüt az az alapvető gondolat, hogy ameddig a proletárdiktatúra megvalósítása nem kerülhet napirendre, addig védelmezzünk bármit, ami elkerülhetővé teszi a Mussolini által megalkotott modell bevezetését), akkor világosan áll előttünk: úgy látja, hogy a háború utáni kapitalizmus fejlődésének alapvető jegye az állam beavatkozása a szakszervezetek harcaiba. Ez kétféleképpen történhet. Az első lehetőség: az állam magára vállalja a munkáltatók és a szakszervezetek közötti közvetítés szerepét (amiből az is magától értetődően következik, hogy az egyes tőkés hajlandó a maga érdekeit alárendelni az „állami” érdekeknek, azaz az osztóke érdekeinek). A második lehetőség: a szakszervezetek megsemmisítése, államosítása, a munkásmozgalom egészének felszámolása, ami viszont olyan módon mehet csak végbe, hogy az magára a burzsoáziára nézve is veszélyeket rejt magában. Lukács már 1928-ban felveti tehát azt az alternatív lehetőséget, amelynek létezéséről az eddigiekben szó volt. (Más kérdés, hogy nem látja az olasz szituáció specifikumait; amit éppen az olasz fasizmus szem előtt tartásával vet fel, az a legkevésbé Olaszországra vonatkozik. Ugyanakkor, mint még a továbbiakban is látni fogjuk, túlságosan kielezi a különbséget egyrészt az amerikai—angol, másrészt az európai gazdasági szituáció között, aminek valószínűleg az az oka, hogy — az olasz minta alapján — a fasizmust egyértelmű összefüggésbe hozza a gazdasági lemaradással.)

A Blum-tézisek felveti az egyik vagy a másik alternatíva választásának a miértjét is, méghozzá — s ez már az előbb idézetekből is látható — olyan kontextusban, hogy világos: elvontan a társadalom mindkét alapvető osztályának az az érdeke, hogy *ne* a klasszikus fasizmust válasszák. Érdemes idevágó gondolatmenetét teljes egészében idézni: „Nagytőkének és államnak... szoros összeforrása már a háború előtti fejlődésben jelentkezett, a háború alatti és utáni fejlődés óriási mértékben fokozták ezt az összenövést. Az osztályharc növekvő élesedése pedig mindjobban arra kényszeríti az államot, hogy ezzel szemben intézményes biztosítékokat teremtsen. A tömegek dezorganizálása, befolyástalanná tévése az állami életben, a munkásság osztályharcának törvényes formákkal való eltiltása nem új dolgok, de most új összefüggésekben jelentkeznek. Mert: a) A tömeg politikai súlya és politikai színvonala ma sokkal magasabb, mint régebbi fejlődési szakaszokban. De ezzel szemben: b) A nagytőke rendelkezésére álló befolyásoló eszközök is sokkal fejlettebbek (sajtó stb.), és c) Teljesen új mozzanat, hogy az összenőtt nagytőke és állam ilyen tendenciáit a munkásosztály hivatalos vezetőrétege támogatja. Itt is az Egyesült Államok az ideál. De ehhez képest Európában alapvető politikai és gazdasági különbségek állnak fenn: a) A munkásosztály felső rétegét Amerikában (mint a háború előtti európai imperialista államokban) az akkumuláció, a tőkeexport, az extraprofit óriási mérvű és gyors szaporulata miatt anyagilag ki lehet elégíteni. Ennek a fejlődésnek európai bázisa nagyon keskeny. b) A munkásság osztályharcos tradíciói, amelyek Amerikában hiányoznak, c) Európa számos államában csak a háború utáni idő tette politikailag uralkodó osztállyá a burzsoáziát (Németország), vagy juttatott neki a réginél nagyobb részt a politikai vezetésben (Magyarország). Ezért a politikai demokrácia összeegyeztetése a tömegek tényleges befolyástalanságával, az osztályharc intézményes vagy erőszakos lefojtásával Európában nem érte el és nem is fogja elérni az amerikai

ideált. Ez nem gátolja meg a burzsoáziát és a munkásbürokráciát abban, hogy ne igyekezzék az amerikai típust megközelíteni. De ennek alapjai ingadozóbbak kell hogy legyenek az amerikaiénál, és ezért a faszizmus „klasszikus” (olasz) típusának lehetőségét egy európai burzsoázia sem fogja soha teljesen elejteni; az osztályharc kiélesedése, a tömegeknek a burzsoáziáról való leszakadása esetére mindig készenlétben fogja tartani ezt a lehetőséget is.”²⁵

Lukács tehát világosan megfogalmazza a modern manipulált kapitalizmus létrejöttének számos alapvető feltételét (a munkásosztály politikai súlyának növekedése, a nagytőke politikai propagandájának hatékonyabbá válása, reformista munkástömegszervezetek vezetőinek beépülése a hatalomba), és megkísérli felsorolni azokat a mozzanatokat is, amelyek a burzsoáziát — a faszizmus számára is kedvezőtlen momentumai ellenére! — arra készíthetik, hogy felhasználja a faszizmus hatalmát saját uralmának megmentésére. A faszizmus lehetőségének „készenlétbentartására”, mint láttuk, Lukács szerint a következő momentumok készítetik a burzsoáziát: 1. Európa burzsoáziája (Angliát kivéve) a két világháború között nem volt képes még arra, hogy a maga munkásosztályának anyagi szükségleteit kielégítse, 2. a munkásosztály *osztályharcos* tradíciói; ez Anglián kívül minden vezető európai tőkésállamra jellemző volt, 3. a burzsoázia teljes gyakorlatlansága a politikai vezetésben, a polgári demokratikus tradíciók teljes hiánya.

Lukács is azt állítja ugyan, hogy a burzsoázia az osztályharc kiéleződésekor kényszerül eszközként a faszizmust felhasználni, ami — mint már említettük — nem felel meg a tényeknek. A krízisszituáció nem feltétlenül jelenti az osztályharc kiéleződését. Továbbá — ezt ugyancsak említettük — túlságosan nagy szerepet tulajdonít (az olasz minta alapján) a faszizálódó országok gazdasági elmaradottságának. Az adott összefüggésben azonban a lukácsi analízisnek a *kérdésfeltevését* szeretnénk volna kiemelni. Álláspontunk szerint ugyanis a német faszizmus vonatkozásában a helyesen feltett kérdés így hangzik: miért volt kénytelen a burzsoázia a 29—33-as válságból a faszizmus hatalomrajuttatásával keresni a kiutat, annak ellenére, hogy a német kapitalizmus extenzív fejlődési periódusa már lezárult? — A kérdésre adandó válaszunak is fontos mozzanatát találjuk meg a Blum-tézisek helyzetelemzésében.

MIÉRT VÁLASZTJA A NÉMET BURZSOÁZIA HITLERT?

Mindenekelőtt a leghatározottabban le kell szögezünk: a kérdésre nincsen „egytényezős” megoldás. Nem állíthatjuk, hogy a német tőkés gazdaság sajátosságai semmiféle szerepet nem játszottak. Az azonban kétségtelen, hogy a német kapitalizmus fejlődésének extenzív szakasza már lezárult, a gazdasági fejlettség alapvető karakterisztikumainak vonatkozásában Németország és a nagy kapitalista országok (mindenekelőtt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia) között semmiféle olyan lényeges különbség nem állott fenn, amelyből a politikai megoldás alapvető különbözősége megmagyarázható lenne. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a faszizma megoldás választásának faktorai közül a gazdasági jellegűeket ki kellene zárunk.

Továbbá: kérdésünket történelmileg pontosabban kell megfogalmaznunk. Teljesen önkényes lenne, ha minden további nélkül feltételeznénk, hogy a német burzsoázia a faszizma uralmi formát mint az adott krízisből kivezető utat

²⁵ Uo. 88—89.

választotta. A kérdést tovább kell bontanunk: 1. Láthattak-e egyáltalában és láttak-e a német nagybурzsoázia vezető körei az adott gazdasági, szociális és politikai krízisből alapvető érdekeiket nem sértő bármilyen más kivezető utat? 2. Igaz-e egyáltalában, hogy az alapvető gazdasági hatalommal rendelkező osztály, a бурzsoázia „döntése” vezetett a náci diktatúra kialakulásához (nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy bár a német nagybirtok kapitalizálódott, a földbirtokos arisztokrácia, valamint az ipari nagybурzsoázia két — különböző érdekekkel rendelkező — osztály maradt)? 3. És végül: Ha a fasizmus a бурzsoázia — természetesen nem egyszeri, kollektív, hanem a legkülönbözőbb konkrét döntések eredőjeként kialakult — döntésének eredményeképpen került uralomra Németországban, az eredmény azonos volt-e azzal, amit az uralkodó osztály elérni szándékozott?

Az alábbiakban a most felvetett kérdésekre kívánok választ adni. Pontosabban: a rendelkezésemre álló történelmi adatokra és analízisekre támaszkodva jelezni szeretném az adott kérdésekre adandó olyan válasz körvonalait, amely megfelel annak a — részleteiben a következő fejezetben igazolandó — felfogásomnak, hogy a német fasizmus alapvető funkciója megegyezik a New Deal-ével, azaz a kapitalizmusnak az extenzív növekedés stádiumából az intenzív fejlődés stádiumába való átmenetéhez teremti meg a politikai feltételeket.

A német бурzsoázia 1929-cel — a gazdasági válság beköszöntével — kerül válaszút elé, pontosabban ettől a pillanattól fogva válik a бурzsoázia széles köreiből egyértelműen kérdésessé a fennálló politikai rendszer „ésszerűsége”. (A бурzsoázia jobbratulódása a rendszer rövid történelmének mindvégig érvényesülő karakterisztikus folyamata.) Egyértelműen kérdésessé válik, méghozzá két alapvető vonatkozásban. Egyrésztől mindenképpen felmerül az igény az „erős kéz” politikájára, olyan politikai rendszerre, amelyen belül a végrehajtó hatalom pozíciója nem válik szinte minden hónapban újból és újból kérdésessé. A бурzsoázia részéről a szilárd, elhatározásainak keresztülvitelére valóban képes politikai hatalom egyet jelent azzal, hogy az állam képes belemélyülni a gazdaság funkcionálásába, képes legalább a feltételeket megteremteni a gazdaság „normális”, lényegében válságmentes működéséhez. A бурzsoáziának ez az igénye *nem német specialitás*. Az 1929-es gazdasági világválság világméretben szüli (Roosevelt 1932-es megválasztása is ezt tükrözi). Ami a német бурzsoázia igényében specifikus, az az, hogy az erőteljes, *a gazdaság irányítására és kézbe tartására is alkalmas politikai hatalom megteremtését a weimari köztársaság, azaz a polgári demokratikus rendszer felszámolásán keresztül látja csak megvalósíthatónak*. — Másrésztől a weimari demokrácia ésszerűtlennek, a német feltételekhez inadekvátnak tűnik a német бурzsoázia szemében azért is, mert túlságosan széles teret enged a „marxizmus”-nak, amin éppúgy értik a magát a rendszert opponáló, támadó kommunista mozgalmat, mint az össznémet szinten ugyan már általában ellenzéki seregbe szorult, de a rendszerbe integrálódott szociáldemokráciát. Hogy a бурzsoázia a kommunista mozgalom legalitásával — aminek eredményeképpen az ráadásul jóval erőteljesebbnek mutatkozott, mint amilyen a valóságos forradalmi potenciál Németországban volt — egy igen súlyos válságszituációban nem szimpatizált, az nem szorult részletesebb magyarázatra. Nem ilyen magától értetődő azonban — természetesen távolról sem ilyen egyértelmű — antipátiája a reformista munkásmozgalommal szemben. De csak történelmi perspektívából visszatekintve nem. Az adott történelmi periódusban egyedül Angliában funkcionált olyan rend-

szer, amely már egyértelműen képes volt a reformista munkásmozgalom teljes integrálására. Minthogy azonban az angol reformizmus történelmileg egészen más formák között alakult ki és létezett, mint a kontinentális, annak funkcionálásából igen kevéssé lehetett a német jövőt illető következtetéseket levonni. A második világháború után az összes jelentősebb tőkésországban megszilárduló neokapitalista rendszert a burzsoázia nem „tervezte meg”, különösen nem a német, amely a legkevésbé érezhette és érezte magában az erőt ahhoz, hogy „megszelídítse” a proletariátust. Másrészt a német burzsoázia — joggal — látta a szociáldemokráciában a teljesen életképtelennek bizonyult weimari demokrácia legfőbb iniciátorát. S a szociáldemokrácia valóban ezt a maga konkretságában teljesen afunkcionális rendszert kívánta körömszakadtáig védelmezni.

Hogy valóban az említett két mozzanat képezte a német burzsoázia Weimari ellenes hangulatának alapját, arra igen jellemző, hogy 1932 januárjában a német „Vállalkozói szövetségek gazdasági egyesülése” mint alapvető kérdést tárgyalta „a kapitalista gazdasági rend hivatásrendi tagolódásának” problémáját, s az ülés főreferátumának címe így hangzott: „Miképpen lehet a marxizmust felszámolni?” A német burzsoázia hivatalos szervezete az autarchikus tervgazdaságra épülő hivatásrendi államot tekintette a válságból kivezető egyedüli alternatívának.

A német burzsoázia tehát tudatosan törekszik a weimari köztársaságnak egy más típusú hatalommal, valamiféle tekintélyuralmi rendszerrel történő felváltására. Gazdasági érdekei valóban ezt követelték meg.

Amennyire ugyanis a XX. századi krízisek során a demokrácia általában nem vált életképtelenné, amennyire nem vált *általában* alkalmatlanná arra, hogy a neokapitalista átalakulás, majd a már megszilárdult neokapitalista rendszer politikai formájaként funkcionáljon, annyira alkalmatlan volt erre konkrétan a weimari demokrácia. A weimari alkotmányról nyugodtan állíthatjuk, hogy a polgári demokrácia mintaalkotmánya. Tökéletesen megfelel a liberális elképzeléseknek: azt kívánta biztosítani, hogy minden egyes partikuláris réteg és csoport rendelkezessék a maga érdekképviselői szervével (párt), s az állam politikáját az ezen érdekek állandó ütköztetésén keresztül kialakuló egyensúly alakítsa ki. A liberális demokráciának ez a formája a polgári társadalom történetében valószínűleg sehol és soha nem létezett a maga tiszta formájában. Németországban pedig már akkor hozták létre (még hozzá úgy, hogy semmiféle tradícióval nem rendelkezett az adott nemzeti talajon), amikor a forma történelmileg már mindenképpen anakronisztikussá vált. Nincsen itt terünk arra, hogy a modern tőkés demokráciának megfelelő politikai formákat megvizsgáljuk. De ha csupán az angol vagy az amerikai demokráciát tartjuk szem előtt, akkor is világos, hogy annak politikai mechanizmusa alapvetően eltér a weimari demokráciáétól. Nem is beszélve arról, hogy az alapvető politikai pártok nem meghatározott szociális rétegek érdekképviselői szervei (még az angol Labour-Party-ről is nehezen lehetne azt állítani, hogy az csupán a munkásosztály partikuláris érdekképviselői szerve lenne), szó sem lehet az érdekek állandó és folyamatos ütköztetéséről. A választásokat megelőzően élesen csaphatnak össze a különböző érdekek. A választásokat követő időszakokban viszont a hatalmon levő csoportnak módjában áll keresztülvinnie az általa kívánt politikai vonalat. Erről Weimarban szó sem volt. A mindenkori kancellár tevékenységét a Reichstag állandóan akadályozta, hosszú időszakokon keresztül a kormányzás egyáltalában csak az ún. elnöki-kabinetek, tehát a Reichstag bizal-

mát nem élvező kormányok segítségével volt lehetséges, ami politikailag permanens válságállapotot jelentett.

A weimari demokrácia csődjéhez ugyanakkor politikai struktúrájának egy másik mozzanata is hozzájárult: a föderalisztikus felépítés. A birodalmi kormány éppen gazdasági vonatkozásban volt a legkevésbé képes akaratát a Landokban keresztülvinni.

Ilyen körülmények között az államilag irányított kapitalista gazdasági rendszer nem volt létrehozható. A burzsoáziának alapvető gazdasági érdekei fűződtek a politikai rendszer átalakításához. A gazdasági válság kirobbanását követő években azonban a weimari demokrácia megbuktatásának nem volt egyéb — a kapitalizmus talaján maradó — alternatívája, mint a náci hatalomrajuttatása. A burzsoázia tisztában volt azzal, hogy a gazdaság irányítására képes erős kapitalista állam a szociáldemokraták segítségével Németországban nem hozható létre — azok a legmerevebben ragaszkodtak Weimar elavult, ill. soha nem igazán életképes kereteihez. A szociáldemokrácia ellenére viszont Weimar megbuktatása csak a nációkra támaszkodva volt megvalósítható. 1928-ban ez még nem volt egyértelmű, de akkor még éppen úgy nézett ki, hogy a rendszer stabilizálódott. 1930-ban azonban már egyértelmű volt.

1930-tól Németországban előbb a centrumra, majd elsősorban a burzsoá-földbirtokos jobboldali szövetségre támaszkodó elnöki diktatúra van. Ez azonban nem biztosíthatja a stabilitást, hiszen — erős hadsereg híján — államcsíny segítségével a weimari rendszer megbuktatása és a két uralkodó osztály szövetségére támaszkodó monarchia helyreállítása lehetetlen volt. (Ehhez még az is hozzájárult, hogy a konzervatív centrumkormány — Brüning — gazdasági intézkedései, nemhogy nem a válság leküzdése és ezen keresztül az állami-beavatkozási rendszer irányába mutatnának, hanem pontosan ellentétesek ezzel. Amint azt a Roosevelt elnökségének első néhány hónapjában bevezetett gazdasági intézkedések eredményei és a Hitler hatalomra kerülése utáni Schacht-féle gazdaságpolitika sikerei egyaránt mutatják, a gazdasági válság leküzdése nem volt lehetséges a takarékosági, deflációs politika segítségével, hanem csakis az inflációs, a gazdaságnak fedezet nélküli állami támogatást biztosító intézkedések útján!) „Demokratikus”, azaz alkotmányos eszközökkel pedig a weimari alkotmányt megváltoztatni képes többség nem volt létrehozható (az alkotmány megváltoztatásához kétharmados többségre volt szükség, amivel a jobboldal — a náciakat is beleértve — még a 33 márciusi választások után sem rendelkezett).

Mint hogy nem lehet vitás: a weimari demokrácia felszámolása alapvető érdeke volt a német burzsoáziának, ezt azonban csak a náci segítségével vihette keresztül, első kérdésünkre egyértelmű nemmel válaszolhatunk. Az sem lehet vitás, hogy a fenti okok következtében a német burzsoázia több-kevesebb tudatossággal, „önként” vállalta ezt a kiutat. A második kérdésre tehát igenlő a válaszuk. Az azonban — de ennek részletesebb tárgyalását a következő fejezetre halasztjuk — már semmiképpen sem igaz, hogy a német burzsoázia azt kívánta létrehozni, ami a náci uralom során létrejött. De ha Hitlerék egyszer már hatalomra engedte, többé nem volt választása.

A mondottakkal azonban távolról sem merítettük ki problémánkat. Mi az oka annak, hogy a nemzetiszocialista mozgalom a válságévekben olyan elsőprő erővel bontakozik ki, s válik a német politikai élet meghatározó tényezőjévé, hogy a burzsoázia csak reá támaszkodva képes problémáira megoldást találni?

Semmiképpen sem lehet a kérdést elintézni azzal, hogy a német burzsoázia maga segítette kibontakozni a fasizmust, hogy hatalomrajuttatása útján megoldja a maga problémáit, túljusson a gazdasági-politikai krízisszituáción. Nem vitás ugyan, hogy a német burzsoázia kétféleképpen is támogatta Hitleréket. Egyrésztől nem jelentéktelen tőkés körök — de távolról sem a mértékadó burzsoá körök teljes egészében — pénzelték a mozgalmat. Másrészt soha nem léptek fel erélyesen a náci erőszakapparátussal szemben. (A kommunisták sokkal kisebb mértékű „alkotmányellenes megmozdulásait” is a lehető leghatározottabban megtorolták.) Ezek a tényezők azonban — melyeknek jelentőségét önmagában is sokszor eltúlozzák — nem adnak magyarázatot a kérdésre. Ha a burzsoázia olyan hatalmas volt, hogy módjában állott egy törpe mozgalmat (1928-ban a náciknak még csak 800 000 szavazójuk van!) az ország legnagyobb tömegpártjává fejleszteni, akkor miért nem arra használta fel a hatalmát, hogy „ízlésének” és céljainak megfelelő hatalmi berendezkedést hozzon létre? A náciknak a hatalommegragadást megelőző tizenhárommillió s táborát nem a burzsoázia — a különben a centrumra és a nem-náci jobboldalra szavazó burzsoázia — kreálta; Németországban jelentős olyan nem nagytőkés rétegek voltak, amelyek a náci megoldást akarták.

Az előző fejezetben megkíséreltem bebizonyítani, hogy a náci ideológia kifejezetten a középrétegek törekvéseit tükrözte, hogy a náci szervezeti formával is kifejezetten a középrétegek szimpatizáltak. És történelmi tény, hogy a náci szavazók igen nagy része került ki a középrétegek — városi, de elsősorban falusi kispolgárság (paraszság, alkalmazottak, hivatalnokok) — soraiból. Egyértelmű magyarázattal szolgálna tehát a náciizmus előretörését illetően, ha meg lehetne állapítani, hogy a 29-es *válság* mindenekelőtt a középrétegeket sújtja, hogy Németországban a válság időszakában jelentősebb teher nehezedik a középrétegek vállaira, mint más válság sújtotta fejlett tőkésországokban. Ez azonban csak részben igaz. Részben azonban igaz a következő oknál fogva: Németországra is áll, amit az olasz fasizmust meghatározó elsődleges tényezőként emeltünk ki. A német munkásosztály erőteljes, a politikai hatalomból is résszel bíró reformista tömegszervezetei még a válság időszakában is viszonylag jó életkörülményeket tudtak biztosítani a munkásosztály számára, mindenekelőtt azok számára, akiknek még volt munkájuk (s ide legfőképpen a régi, szervezett munkások tartoztak). A munkanélküliek számára is ki tudott harcolni valami segílyt. Ezeknek a munkásjóléti intézkedéseknek a terhét a burzsoázia kénytelen volt a középrétegekre hárítani. Válságkorszakban tehát a reformista munkásmozgalom hatalma valóban fenyegette a középrétegeket. (Ne felejtjük el, hogy Amerikában ezeket az intézkedéseket a válságból való kilábalás időszakában vezették csak be!)²⁶

Ennyiben tehát a válság valóban inkább sújtotta a középrétegeket, mint a

²⁶ A reformista munkásmozgalom hatalma különben arra is magyarázattal szolgál, hogy miért nem következett be Németországban a válságperiódusban sem a munkásosztály balratolódása, ami pl. Franciaországot és Amerikát jellemezte. A szervezett munkásság ragaszkodott a számára kétségtelen előnyöket biztosító status quo-hoz. Ugyanakkor a szervezetlen és munkanélkülivé vált munkásoknak is csak csekély hányada ment balra, ami részben ezeknek a rétegeknek az előző fejezetben már említett eredetével, részben pedig a német kommunisták politikájának gyökértelenségével magyarázható: hol — nyilvánvalóan reménytelen — forradalmi törekvések, hol a jobboldal jelszavainak átvétele, hol pedig ragaszkodás a „demokráciához”, a konkrét kiút megjelölése nélkül.

proletariátust, s inkább sújtotta őket Németországban, mint más tőkésállamokban. Más tényezők is hozzájárultak azonban a középrétegek radikalizálódásához.

Egyrészt a parasztság helyzete teljesen kilátástalan. A világválság természetesen nemcsak a német parasztságot sújtja: az amerikai farmer éppúgy súlyos helyzetbe kerül, mint a francia paraszt. A német azonban — bár hagyományosan jobboldali, s jobboldali politikai beállítottságának fennmaradásához jelentősen hozzájárul, hogy a szocialisták egyetlen áramlata sem törődik problémáikkal — fenyegetettnek érzi magát a nagybirtoktól is. És bár a náci még csak nem is emlegetnek egy demokratikus földreformot, a nemzetiszocialista mozgalom ugrásszerű megnövekedésében s főként szavazótáborának igen gyors kibővülésében a falusi kispolgárságnak, az egyre kilátástalanabb helyzetbe kerülő parasztságnak mégis alapvető volt a szerepe. Hitler ugyanis észrevette, hogy az ország lakosságának ezzel a nem jelentéktelen rétegével egyetlen politikai mozgalom, egyetlen politikai párt sem törődik. Magára vállalta tehát érdekképviseletüket. A náci program és a náci párt belüli frakcióharcok alakulása megvilágítják, hogy Hitler tudatosan törekedett pártjának a parasztság körében tömegtámogatást szerezni. Szakítása a Strasser-fivérekkel, akik kifejezetten — a párt elnevezésének is megfelelően — arra törekedtek, hogy a városi kispolgárságon és lumpenrétegeken túl elsősorban a munkásosztály soraiból toborozzanak tömegek a mozgalom számára, világosan mutatja, hogy Hitler tisztában volt vele: lehet, hogy az elkeseredett és elmaradott munkásrétegek egy kis részét elhódíthatja a kommunistáktól programjának nemzeti jellegével (ez meg is történt: 1933-ig Hitler kb. egymillió szavazót hódított a baloldaltól), de széles munkástömegek tényleges megnyerésére nincsen lehetősége (a szociáldemokrata munkássághoz egyáltalán nem tudott hozzáférni). Ugyanakkor — éppen az Otto Strasserral való szakítás után — közeledése Walter Darréhoz, a „Blut und Boden”-program kidolgozójához, egyértelműen azt jelezte, hogy a munkássággal szemben kifejezetten a parasztságra kívánt támaszkodni. Történészek egyhangú tanúbizonysága szerint a Darré által kidolgozott agrárprogram képezte a náci-párt programjának egyedüli átgondolt és sok vonatkozásban végre is hajtott mozzanatát. (A program végrehajtása azonban ugyancsak azt az agresszív expanziót feltételezte, amit a náciizmus ideológiájának egésze is: ha a nagybirtokot érintetlenül hagyva kívánják a parasztság alapvető problémáit megoldani, akkor ez *csak* úgy történhet, hogy egyrészt megakadályozzák a paraszti birtokok további elaprózódását, ami meg is történt az ún. Erbhofgesetz révén, másrészt az apáik földjéről így kiszoruló parasztfiúknak „életteret”, azaz földet ígérnek a szlávok igen jó minőségű területeiből. Nem véletlenül állt a Waffen-SS túlnyomó többségét tekintve parasztfiúkból.) A német burzsoáziának ahhoz, hogy politikai hatalmát megtarthassa, azaz ne a náciakra támaszkodva kelljen a válságból kiutat keresnie, a falusi kispolgárság, a parasztság problémáit mindenképpen meg kellett volna oldania. Ennek azonban csak két útja volt: az agrárviszonyok radikálisan demokratikus átalakítása, amelyre a régi uralkodó osztályokkal szemben teljesen szervilis és tehetetlen német burzsoázia képtelen volt, vagy az expanzió, a területszerzés. A német burzsoázia erre sem volt felkészülve: helyzetét távolról sem érezte olyan biztosnak, hogy maga komolyan gondolta volna Versailles bármilyen értelmű revízióját, nem is beszélve arról, hogy a szociáldemokrata munkástömegeket reménytelen lett volna közvetlenül egy újabb háborúba belekergetni.

Másik mozzanat: A vesztes háború, az annak eredményeként létrejött

igazságtalan békeszerződés következményei. Ennek részben közvetlen hatása is volt a német középrétegek helyzetére — a katonatiszti réteg „munkanélkülisége”; a háborút közvetlenül követő gazdasági válság és infláció jelentős kispolgári rétegeket tesz tönkre (érthető módon ez a válság Németországban súlyosabb, mint a többi tőkésországban stb.). Ennél jelentősebb azonban a közvetett hatás: a helyzetüket 29-től újból reménytelennek érző rétegek az ötéves prosperitás után ismét a legelkeseredettebb dühvel fordulnak szembe a weimari demokráciával, melynek erői szerintük elsősorban felelősek a háborús vereségért (tördőfés elmélet), és azért, hogy a nyugati hatalmaknak sikerült a versailles-i szerződést Németországra erőszakolniok.

Ez a mozzanat jelentős rétegeket fordított szembe a weimari köztársasággal (már az 1919—20-as forradalmi periódusban is: 1919-ben még csak négy és félmillió, 1920-ban már 10 millió az egyértelműen jobboldalra szavazók száma), de nem tette szükségyszerűvé, hogy azok a nácik felé orientálódjanak. Éppen itt játszott szerepet a nácik nemzetiszocializmusa. Ezek a rétegek ugyanis, szemben az uralkodó osztályokkal, nem elvi szocializmus-ellenességük, hanem nemzeti beállítottságuk folytán álltak szemben a nemzeti érdekeket állítólag eláruló weimari köztársasággal. Amint erősnek és befolyásosnak érezték egy olyan pártot, amely szociális helyzetük megjavítását is és a német nemzet „felemelését” is hirdette, azonnal ahhoz csatlakoztak.

A náciknak tehát számos tényező játszott a kezükre, s kétségtelen, hogy Hitler ragyogó taktikusnak bizonyult: ki tudott használni minden olyan mozzanatot, amely hatalomrajutását elősegíthette (gondoljunk arra, hogy milyen ügyesen kombinálta a forradalmi módszereket a parlamenti taktikával, az antikapitalista jelszavakat a tőkésekkel való tárgyalási készséggel stb.).

A válságperiódus negyedik évében a náci párt az egyetlen olyan erő, amely képes a fennálló életképtelen rendszer radikális felszámolására, s a burzsoázia számára nincsen más kiút, mint átadni nekik a politikai uralmat. S ha ezzel a burzsoázia olyan rendszer megszületéséhez járult is hozzá, amelyik az átlagpolgár számára sokkal elviselhetlenebb volt a háborút megelőző állapotoknál, s amelynek tényleges természetével a hatalomátadás pillanatában nem igen volt — nem is lehetett — tisztában, hozzá fűzött reményeiben történelmi távlatban nem kellett csalódnia: a náci rendszer olyan Németországot teremtett, olyan Németország újjászületését tette lehetővé az általa kirobbantott világegés romjaiból, amelyben a *modern* kapitalizmus normális funkcionálásának már valamennyi eleme jelen van.

HATALOM ÉS URALOM A FASISZTA RENDSZERBEN

FASIZMUS ÉS BONAPARTIZMUS

A fasiszta mozgalom két európai országban elérte célját: a fasiszta párt hatalomra került, létrejött a fasiszta diktatúra. E két országban más-más tényezők vezették ill. kényszerítették a kormányzó burzsoáziát arra, hogy átadja neki a politikai hatalmat. A két rendszer — eredetének megfelelően — más-más ökonómiai funkciót töltött be. Struktúrájuk azonban — nemcsak politikai, hanem szociális struktúrájuk is — lényegében azonosnak tekinthető. Melyik osztály (réteg), ill. osztályok voltak a fasiszta rendszer tényleges haszonélvezői? Valljuk Horkheimerrel hogy „aki nem óhajt a kapitalizmusról

beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kellett volna”.²⁷ Tény, hogy a fasizmus a nagyburzsoázia gazdasági hatalmát a tőkés üzemen belül a legcsekélyebb mértékben sem korlátozta, materiális érdekeit nemhogy nem keresztezte, hanem fokozott mértékben járult hozzá kielégítésükhöz; sőt a rendszer fennállása mindkét országban azt eredményezte, hogy a nagyburzsoázia a rendszer bukása után — de igen sok tekintetben, a döntő mozzanatokot illetően a rendszer átmeneti fennállásának eredményeként — politikai uralmát is egyértelműen biztosította. Ez azonban semmiképpen sem áll ellentétben azzal az állítással, hogy *a fasiszta rendszerben nem maga a nagyburzsoázia gyakorolja a politikai uralmat*, sőt, a ténylegesen uralkodó réteg döntéseibe nem is tud beleszólni. Éppen ezért annak a ténynek a megállapítása, hogy a fasizmus a finánc-tőke uralma (ha ezt úgy értelmezzük, hogy a fasizmus mindenekelőtt a nagyburzsoázia érdekeit szolgálta és elégítette ki, akkor igaznak kell tekintenünk), nagyon kevésbé segíti elő a fasizmus mibenlétének tényleges megértését, nem is beszélve arról, hogy így, teljesen kifejtetlenül, nagyon kevésbé meggyőző. (Különben megállapítható nem marxista alapon is. Hermann Heller idézett könyvében a következőket írta: „Mindent összevetve a fasizmus nem tekinthető új államformának, nem más, mint a diktatúra kapitalista társadalomnak megfelelő formája.”²⁸)

Természetesen nem elégedhetünk meg azzal sem, hogy pusztán tudomásul véve aényt: a fasizmus egyértelműen a kapitalista rendszer egy meghatározott uralmi formája, a továbbiakban már csupán az uralmon levő fasiszta „elit” szociológiai leírásával, azzal a problémával foglalkozunk, hogy milyen réteg és miképpen gyakorolja a fasizmusban az uralmat. Ezért nem tartom kielégítőnek Iring Fetscher következő definícióját: „A fasizmus a maga ideáltipikus tiszta formájában egy radikális kisebbség uralma, mely kisebbség lényegében militarizált és deklaszált kispolgárokból, lumpenproletárokból és félműveltekből áll, kihasználja a birtokos osztályok félelmét a bolsevizmusból és a szocializálástól, valamint a konzervatívok averzióját a parlamenti rendszerrel szemben, hogy azokat a maga hatalomátvételének elfogadására ösztönözze. Célja a politikai és szociális pluralizmus széttörése és egy új „elit” korlátlan uralmának a megvalósítása, mely elit hatalmának biztosításához és kiszélesítéséhez minden elgondolható eszközt felhasznál és ezt az uralmat (faji vagy más jellegű) történetmitósszal igazolja.”²⁹ Nagyon kevés ellenvetésünk lehet azzal szemben, amit itt Fetscher kifejt. Mindaz, amit mond, igaz; de — bár egy pillanatra sem tagadja, hogy a fasizmus a *tulajdonviszonyokat* lényegében változatlanul hagyja — minthogy nem veti fel a fasizmusnak az ökonomiai struktúrával való tényleges összefüggéseit, éppúgy nem szolgál magyarázattal, mint a Komintern definíciója, amely csak azt tekinti lényegesnek, hogy a nagyburzsoázia ökonomiai hatalmát a fasizmus töretlenül fenntartja.

A fasizmus-analízis legadekvátabb megközelítésmódjának azok a megfontolások tűnnek, amelyek Marxnak a „Louis Bonaparte brumaire 18-ájá”-ban adott bonapartizmus-analízise alapján kívánják a fasiszta diktatúrát mint jelenséget értelmezni. E gondolatot a legegértelműbben — mint már említettük — August Thalheimer képviseli. Thalheimer pontról pontra követi nyomon

²⁷ Idézi Bauer, Marcuse, Rosenberg ua., *Faschismus und Kapitalismus*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, Europa Verlag, Bécs 1967, 5.

²⁸ H. Heller, 123.

²⁹ Iring Fetscher, *Zur Kritik des sowjetmarxistischen Faschismusbegriffs*. In: Fetscher, Karl Marx und der Marxismus. Piper, München 1967, 237.

a bonapartista szisztéma marxi analízisét, hogy bebizonyítsa: a fasizmus mindenben megfelel a bonapartista diktatúra fogalmának. A bonapartizmus és a fasizmus „közös nevezője — írja — a tőke nyílt diktatúrája. Megjelenési formája a végrehajtó hatalom önállósulása, a burzsoázia politikai hatalmának megsemmisítése és az összes többi társadalmi osztályok politikai alávetése a végrehajtó hatalomnak. Társadalmi vagy osztálytartalma azonban a burzsoázia és egyáltalában a magántulajdonosok uralma a munkásosztály és az összes többi tőkés módon kizsákmányolt réteg felett.”³⁰ Trockij — aki éppen a fasizmus hatalomátvételét megelőző korszakot, a Brüning-, majd a Papen-kormány korszakát tekinti bonapartizmusnak — vitába száll Thalheimer és a KPD(O) ezen álláspontjával.³¹ Thalheimer és Trockij vitája sok tekintetben skolasztikus agytornának tűnik: egy történelmi jelenség analízisét nem helyettesíthetik analógiák, ha az analógiák segítségünkre lehetnek is bizonyos problémák megvilágításában. A Brüning- vagy a Papen-kormány korszakáról is ki lehet mutatni, hogy számos mozzanatát tekintve megfelel a bonapartizmus Marx adta jellemzésének, éppúgy mint a fasizmusról; de előbbre jutottunk-e teoretikusan, ha elemzésünk eredményeképpen kiderül, hogy az egyik vagy a másik közelebb áll a marxi definíció „teljesítéséhez”. Lehet-e cél egyáltalában, hogy eldöntsük, bonapartista rezsim-e a fasizmus vagy sem?

Történelmi távlatból a fasizmus bonapartista jellege körül folyó vita sok tekintetben valóban kicsinyesnek és értelmetlennnek tűnhet, mégsem értenék egyet azokkal, akik magának a problémának a felvetését is értelmetlennnek tekintik, mondván pl. — mint Angelo Tasca —, hogy „a fasizmus háború utáni jelenség, s minden olyan kísérlet, hogy történelmileg „antecedens” párhuzamok segítségével — pl. a bonapartizmuséval — definiáljuk, természetlen marad és félrevezethet”.³² Igaz, a fasizmus számos vonatkozásban valóban nem hasonlítható egyetlen megelőző történelmi képződményhez sem, s talán nemcsak erkölcsi érzékünk utasítja el, hogy Hitler rémtetteit egy napon emlegessük akárcsak Louis Bonaparte, nemhogy Napóleon uralmával. De még ha sikerülne is kimutatni azt, hogy a két történelmi képződménynek semmi lényeges köze nincsen egymáshoz, akkor is letagadhatatlannak tekinthetném azoknak a marxistáknak az érdemét, akik az analógia gondolatát felvetették akár magára a fasizmusra, akár az azt közvetlenül megelőző uralmi formákra vonatkoztatottan. Az analógia felvetése ugyanis — ami önmagában soha nem lehet egy történelmi jelenség megértésének kulcsa — teoretikus tettet rejtett magában: visszanyúlást Marx egyik legragyogóbb történelmi elemzéséhez, amely a politikai uralom, politikai struktúra és az ökonómiai viszonyok egységben történő analízisének ragyogó példája. A marxi analízis felelevenítése világossá tette a kortársak számára: valamely rendszer épp-így-létének teoretikus analízise Marxnál mindig a rendszerben szerepet játszó összes osztályok és rétegek viszonyának analízisén alapszik. Marx a leghatározottabban különbséget tett a politikai uralom konkrét birtokosai és a gazdasági hatalmat kezükben tartó osztályok, ill. rétegek között. Bonapartizmus-analízise azt világítja meg, hogy a politikai-szociológiai analízisnek nem egyedi feladata a tulajdonviszonyok vizsgálata, hogy önmagukban a tulaj-

³⁰ August Thalheimer, Über den Faschismus. In: Bauer, Marcuse, Rosenberg ua., Faschismus und Kapitalismus, id. köt. 28.

³¹ L. Trotsky, Le bonapartisme allemand, id. köt. 336.

³² A Tasca, Nascita e avvento del fascismo. La Nuova Italia, Firenze é. n. 530.

donviszonyok nem határozzák meg valamely rendszer politikai struktúráját. A „Brumaire” mint kiindulópont — sikerüljön vagy ne sikerüljön bebizonyítani, hogy a fasizmus kimeríti a bonapartizmus Marx által megadott összes vagy legalapvetőbb jellemzőit — mindenképpen termékeny, mert felhívja a figyelmet valamire, amit a marxista elmélet mind a szociáldemokrácia, mind pedig a sztálinizmus által leegyszerűsített és eltorzított formájában tagad; arra ugyanis, hogy lehetséges (és hogy *volt* is, már a fasizmust megelőző történelemben) olyan politikai szisztéma, ahol a politikai uralmat *nem az adott formáció alapvető osztálya*, nem a döntő termelési eszközöket birtokló osztály gyakorolja. Arra világít rá — s e tekintetben teljesen közömbös, hogy a fasizmus bonapartizmus-e vagy sem —, hogy nem kényszerülünk azt a — teoretikus eredményét tekintve teljesen reménytelen — alternatívát állítani magunk elé, hogy a fasizmusban vagy a nagytőke töretlen hatalmát, sőt hatalmának megerősödését szem előtt tartva azt is bizonyítani törekszünk, hogy a rendszer közvetlenül a nagytőke uralmára épült, vagy pedig az uralmon levő réteg szociális eredetét s a termelési eszközökhöz való viszonyát vizsgálva tagadni kényszerülünk a nagytőke növekvő gazdasági hatalmát is.

A „Brumaire” egyik legfontosabb mondanivalója, hogy a burzsoáziának, mint vezető társadalmi osztálynak minden megelőző társadalom uralkodó osztályával szemben van egy igen lényeges specifikuma: *távolról sem minden körülmények között ragaszkodik a politikai uralom gyakorlásához*. A burzsoá társadalomban az egyén leszakadt a közösség köldökzsinórjáról: helye a „polgári társadalomban”, az anyagi érdekek önző világában nem határozza meg a politikai állam ideális szférájában betöltött szerepét. Minden megelőző — „természetadta” — társadalomban, ahol „polgári társadalom” és „politikai állam” még nem váltak el egymástól, a gazdasági hatalom birtokosai mindig közvetlenül és gazdasági pozíciójukból eredően automatikusan töltötték be a társadalom politikai irányításának funkcióját is. A burzsoá társadalomban ez többé nincsen így: a burzsoá mindaddig, de csak addig burzsoá, amíg tőkével rendelkezik, s ha tőkével rendelkezik — azaz burzsoá —, partikuláris szükségleteit többé-kevésbé korlátlanul elégítheti ki anélkül is, hogy a társadalom irányító, az eszmei közösség politikai tevékenységét meghatározó rétegéhez tartozna. Éppen ezért a tőkés nagyon kevéssé hajlamos arra, hogy kilépjen magánemberként folytatott tevékenységének szférájából és politikailag tevékenykedjék, még kevésbé arra, hogy magánemberi (azaz burzsoá) létét alárendelje közemberei, politikai (azaz citoyen) létének. „ . . . a közönséges burzsoá mindig hajlandó osztálya összérdekét egy vagy más magánindoknak feláldozni”.³³ Ha csak teheti, üzlettel, nem pedig politikával foglalkozik. S ami áll az egyes burzsoára, az áll lényegében az osztályra is. A burzsoázia a polgári társadalom minden napjaiban nem lép fel mint osztály; az osztályérdek egyáltalában csak az osztály fenyegetettségének pillanatában jelenik meg mint a „közösség” érdeke, amelynek az egyes burzsoá alá kell hogy vesse, alá kell hogy rendelje a maga önző érdekeit. (A társadalom struktúrájából, működésének mechanizmusából — alapvetően a „polgári társadalom” és a „politikai állam” kettéválasztásából — következően mutatis mutandis ugyanez áll a tőkés társadalom valamennyi osztályára.)

Mindaddig természetesen, amíg egy másik osztály uralma akadályozta abban, hogy a maga önző-materiális érdekeit korlátlanul érvényesíthes-

³³ Marx, Louis Bonaparte brumaire tizennyolecadikája, id. köt. 161.

se, a burzsoázia arra kényszerült, hogy önálló politikai erőként lépjen fel. Ameddig nem sikerült a feudális uralkodó osztályt megsemmisítenie (amint ez Franciaországban történt), vagy pedig arra kényszerítene, hogy politikai uralmát fenntartva se keresztezze a burzsoá anyagi érdekek érvényesülését (mint Angliában), a burzsoázia kénytelen-kelletlen vállalta a politikai harcot, a politikai létformát. Mihelyt azonban megszerezte a lehetőséget anyagi hatalmának korlátok nélküli kibontására, a politikai tevékenység teherré vált számára, amely most már csak akadályozta abban, hogy kiharcolt lehetőségeit érvényesíthesse. Esetenként hajlandónak mutatkozott tehát átengedni a politikát egy-egy olyan osztálynak vagy rétegnek, amely annak gyakorlására vállalkozott.

Ez leelőször és a legtisztább formában Franciaországban mutatkozott meg, s nem véletlenül. A francia burzsoázia — éppen a feudálisok ellenállása folytán — a legklasszikusabb, a legtisztább formában vívta meg a maga osztályharcát a megelőző társadalom vezető osztályával, s ennek eredményeként lényegében egyedül maradt a porondon tényleges gazdasági hatalommal rendelkező osztályként. Az angol burzsoázia még kompromisszumot kötött, és csak a francia burzsoázia magatartása mutatta meg utólag, hogy ez a kompromisszum mennyire nem kellett hogy nehezére essék. Csak a maga harcát teljes politikai győzelemre vívó francia burzsoázia volt az, amely „... bebizonyította, hogy az ő közérdekének, az ő saját *osztályérdekének*, az ő *politikai hatalmának* megvédéséért folyó harc neki, mint a magánüzlet zavarása csak terhére van és ingerli.”³⁴ Marx a „Brumaire”-ben azt is kimutatja, hogy a burzsoázia számára nem pusztán terhes, de számos esetben veszélyes is a maga uralmának tiszta formák közötti fenntartása. A burzsoázia a feudalizmussal csak úgy vívhatta meg a maga harcát, hogy a maga külön érdekeit általános érdekként hitte és tüntette fel. Amint azonban uralma tiszta formák között valósult meg, lelepleződött eszményeinek ideologikus volta. „Ösztönük sugallta, hogy a köztársaság betetőzi ugyan politikai uralmukat, de egyszersmind aláássza annak társadalmi alapját, mert most közvetítés nélkül kell a leigázott osztályokkal szembenállniok... A gyengeség érzése volt az, ami visszaretentette őket saját osztályuralmuk tiszta feltételeitől, s visszakívántatta velük annak tökéletlenebb, fejletlenebb és éppen ezért veszélytelenebb formáit.”³⁵ Hogy a burzsoázia egyáltalában lemond-e azután saját politikai uralmáról, és ha igen, milyen formában, mindig az adott ország történelmileg adott konkrét osztályviszonyaitól függ. A bonapartista diktatúra a megoldás egyik — szélsőséges — formája. De *annak* formája, hogy a burzsoázia csupán *politikai hatalmáról* mond le *társadalmi hatalmának* érdekében: „... a burzsoázia bevallja, hogy saját érdeke követeli, hogy felmentsék őt az *önkormányzás* veszélye alól, hogy az ország nyugalmanak helyreállításához mindenekelőtt az ő burzsoá-parlamentjét kell nyugalomba helyezni; hogy a társadalmi hatalmának csorbítatlan megtartásához politikai hatalmának letörése szükséges; hogy a magánburzsoák csak azzal a feltétellel tudják továbbra is kizsákmányolni a többi osztályt és zavartalanul élvezni a tulajdont, a családot, a vallást és a rendet, ha osztályuk a többi osztály mellett egyenlő politikai jelentéktelenségre van kárhoztatva; hogy pénzeszacskóját csak úgy mentheti meg, ha a

³⁴ Uo. 172.

³⁵ Uo. 130.

koronát leütik fejéről, s a kardot, melynek őt védelmeznie kell, egyúttal mint Damoklész-kardot saját feje fölé függesztik”.³⁶

Amikor Engels 1866-ban azt írja Marxnak, hogy „a modern burzsoázia igazi vallása a bonapartizmus”,³⁷ akkor már bizonyos értelemben általánosítva használja a bonapartizmus fogalmát; itt kifejtett gondolatának éppen az a lényege, hogy *a burzsoázia ritkán képes rá, hogy egyedül uralkodjék*. A történelmi körülményektől függően nagyon sokszor megosztja vagy teljes egészében átadja a politikai uralom gyakorlását más rétegeknek vagy osztályoknak, pl. a régi feudális uralkodó rétegeknek, ha már biztosította, hogy azok gazdasági hatalmának növekedését nem korlátozhatják (sok esetben ezektől meg sem kísérte átvenni a hatalmat: bismarcki Németország). Sőt — amint ezt a modern fejlődés mutatja — az is elfogadható a számára, ha a politikai vezetés proletárpártok kezébe kerül (szociáldemokrata kormányzat). Hogy ezt megengedheti magának, annak feltételeit — mint láttuk — polgári társadalom és politikai állam kettéválása teremti meg, aminek eredményeképpen a politikai hatalmat „normális” körülmények között sem közvetlenül a burzsoázia, hanem egy — ebben a „normális” esetben tőle közvetlenül függő — „függetlenített” apparátus gyakorolja. Az az eset, hogy a politikai hatalmat egy valóban *független* végrehajtó hatalomra ruházza, egy olyan — *szociálisan is elkülönülő* — rétegre, amelynek megjelölését csak az biztosítja, hogy a végrehajtó hatalmat képviseli — viszonylagosan ritka. Akkor jön létre, ha *van egy olyan réteg*, amelyik mintegy kiszorul a „polgári társadalomból”, de eredeténél, származásánál fogva (vagy pedig éppen az adott ország gazdasági helyzetéből következően) nem kíván és nem tud abba — egy alsóbb szinten — ismét integrálódni. Ilyen jellegű volt Louis Bonaparte December 10-i Társasága. Ennek a társaságnak a léte eredményezte, hogy Louis Bonaparte tényezője volt Franciaországnak, amelynek „polgári társadalmában” semmit az égvilágon nem jelentett és nem képviselt. „A December 10-i Társaság az *övé*, az ő műve volt, az ő legsajátabb gondolata. Amit máskülönből elsajátít, azt a viszonyok hatalma juttatja neki, amit máskülönből tesz, azt a viszonyok teszik érte, vagy pedig beéri mások tetteinek lemásolásával.” „... A December 10-i Társaságnak mindaddig meg kellett maradnia Bonaparte magánhadseregeként, amíg nem sikerült neki a nyilvános hadsereget egy December 10-i Társasággá változtatnia.”³⁸ Az ilyen, a polgári (burzsoá) léttől elkülönülő társaságnak és vezérének óriási előnyei vannak a közönséges burzsoával szemben s tegyük hozzá, a „közönséges” polgári politikussal szemben is, aki nyilvánvaló kapcsolatban, függőségi viszonyban van a burzsoáziával, előnye mindazokkal szemben tehát, akiknek — éppen a polgári életben betöltött funkciójuk folytán — meg kell őrizniök „hitelüket”. Bonaparte-nak — mondja Marx — „mint bohémnek, mint hercegi lumpenproletárnak, éppen az az előnye volt a burzsoá gazemberrel szemben, hogy a harcot aljas módon vívhatta”.³⁹ Ez a réteg éppen azáltal és csak azáltal nyerhet funkciót a társadalomban, hogy a végrehajtó hatalom birtokosa lesz, megmaradása a hatalomban számára kenyérvkérdés, lét vagy nemlét kérdése, éppen ezért önmagát *a burzsoáziával szemben is biztosítania kell* arra az esetre, ha netán a burzsoáziának nem lenne rá többé szüksége. A társaság „főnöke”,

³⁶ Uo. 144.

³⁷ Engels levele Marxhoz 1866. ápr. 13; Marx—Engels, Válogatott levelek, Budapest 1950, 204.

³⁸ Marx, 151—152.

³⁹ Uo. 153.

Bonaparte — hogy uralmát fenntarthassa — hatalmas előnyöket kell biztosítson e réteg számára, „kénytelen a társadalom valódi osztályai mellett egy mesterséges kasztot teremteni, amely számára Bonaparte rezsimjének fenntartása kenyérkérdéssé lesz”.⁴⁰ Magának a politikailag uralkodó rétegnek tehát a burzsoáziával szemben is védelmeznie kell magát. „Bonaparte, mint a végrehajtó hatalom önállósult hatalma, úgy érzi, hogy ő van hivatva a „polgári rend” biztosítására. De ennek a polgári rendnek erőssége a középosztály. Ezért a középosztály képviselőjének tudja magát és ilyen értelemben bocsát ki rendeleteket. De ő csak azáltal valaki, hogy e középosztály politikai hatalmát megtörte és naponta újra megtöri. Ezért a középosztály politikai és irodalmi hatalmának ellenfelül tudja magát. De azzal, hogy a középosztály anyagi hatalmát oltalmazza, újra létrehozza annak politikai hatalmát. Ezért az ok életben tartandó, de az okozat, ahol csak mutatkozik, kiirtandó. De ez az ok és okozat némi összezavarása nélkül nem történhetik, mert a kölcsönhatásban mindkettő elveszti megkülönböztető ismérveit. Új rendeletek, amelyek elmosás a határvonalat. Bonaparte egyúttal a burzsoáziával szemben a parasztok s általában a nép képviselőjének tudja magát, aki a polgári társadalmon belül az alsóbb néposztályokat akarja boldogítani. Új rendeletek, amelyek eleve elütik az „igazi szocialistákat” a maguk kormányzati bölcsességétől. De Bonaparte mindenekelőtt a December 10-i Társaság főnökének, a lumpenproletariátus képviselőjének tudja magát, amelyhez ő maga, entourage-a, kormányzata és hadserege is tartozik, és amelynek mindenekelőtt az a fontos, hogy önmagával tegyen jót és kaliforniai nyerevényeket húzzon ki az államkincstárból. S valóban a December 10-i Társaság főnökének bizonyul, rendeletekkel, rendeletek nélkül és rendeletek ellenére.”⁴¹

A bonapartizmus a marxi analízis szerint a végrehajtó hatalom önállósulása, amennyiben ezt a hatalmat olyan réteg gyakorolja — szükség esetén fellépve a társadalom bármelyik osztályával szemben bármelyik másik nevében —, amelynek nincsen semmiféle más funkciója magában a „polgári társadalomban”. Mégsem hiszem, hogy Marx analíziséből le lehetne vonni olyan következtetéseket, hogy szerinte a polgári társadalom előrehaladó folyamata az államhatalom, az államgépezet fokozatos „emancipációja” a társadalomtól. Marx elemzi a bürokrácia fokozatos kiépülését az abszolút monarchia korszakától a parlamentáris köztársaság korszakáig, s éppen azt állapítja meg, hogy „az abszolút monarchia alatt, az első forradalom idején, Napóleon alatt, a bürokrácia csak eszköz volt a burzsoázia osztályuralmának előkészítésére. A restauráció alatt, Lajos Fülöp alatt, a parlamentáris köztársaság alatt, a bürokrácia az uralkodó osztálynak az eszköze volt, bármennyire törekedett is önkényuralomra. — Csupán a második Bonaparte alatt *tűnik úgy* (kiemelés tőlem — V. M.), mintha az állam teljesen önállósult volna.”⁴² Látszatról van tehát csak szó, mert Bonaparte valójában meghatározott osztályt képvisel. „... az államhatalom nem lóg a levegőben. Bonaparte egy osztályt képvisel, mégpedig a francia társadalom legnépesebb osztályát, a *parcellás parasztokat*.”⁴³ Olyan osztályt, amely csak részben osztály, csak annyiban, amennyiben létfeltételeik „életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket

⁴⁰ Uo. 191.

⁴¹ Uo. 193—194.

⁴² Uo. 186.

⁴³ Uo.

más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják”,⁴⁴ amely azonban nem osztály és nem is lehet osztály annyiban, hogy „érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet”.⁴⁵ A végrehajtó hatalom önállósulása tehát csak azáltal jön létre, hogy egy önmagát képviselni nem képes félig-osztály képviselője.

Az a teória tehát⁴⁶, mely szerint Marx fokozatosan — a Kommunista Kiáltvány álláspontját lassan megtagadva — arra az álláspontra helyezkedett volna, hogy a burzsoá társadalom fejlődési tendenciája egyértelműen a végrehajtó hatalom önállósulásának irányába mutat, a „Brumaire”-rel nem alapozható meg; nem is igaz, amint a valóságban sem lehet ilyen tendenciának a kibontakozásáról beszélni a kapitalizmus történetében. E tendencia azokban a korszakokban jelentkezik — ezt a következtetést lehet levonni a „Brumaire”-ből —, amikor egyrésről a burzsoázia számára valamilyen oknál fogva kényelmetlenné, sőt veszélyessé lesz a politikai uralom gyakorlása, másrészt kitermelődik egy olyan réteg, amelyik funkciótlan a „polgári társadalomban”, s éppen a végrehajtó hatalom gyakorlásával jut szerephez. De Marx szerint objektíve még ekkor is a polgári társadalom valamelyik osztályának érdekeit képviseli. Azt is kimutatja, miért egyezik bele a burzsoázia abba, hogy az így „függetlenné vált” végrehajtó hatalom szabad mozgásában, polgári hétköznapijainak szabad gyakorlásában korlátozza. Beletörődik ebbe a burzsoá, mert a söpredékkal szemben csak a proletariátust játszhatná ki. „Ahelyett, hogy hagyta magát a végrehajtó hatalom által újabb nyugtalanságok perspektívájával megfélemlíteni, inkább az osztályharcnak kellett volna egy kis játékeret engednie, hogy a végrehajtó hatalmat függő helyzetben tartsa. De nem érzett magában elég erőt arra, hogy a tűzzel játsszék.”⁴⁷

A „Brumaire” igazi tanulsága tehát nem a végrehajtó hatalom önállósulásának tendenciája, hanem az a felismerés, hogy a burzsoázia esetenként szívesen adja át a politikai hatalom közvetlen gyakorlását más rétegeknek, olykor olyan rétegeknek is, amelyek csak önző anyagi érdekei érvényesülését teszik lehetővé, de polgári szabadságjogait erőteljesen megnyirbálják. Természetesen: ha módjában áll, a burzsoázia mindent megtesz azért, hogy a végrehajtó hatalomnak ez az „elszabadulása” ne következzen be.

Az elmondottak fényében nem szorul külön bizonyításra, hogy a marxi bonapartizmus-analízis még részleteiben is alkalmas kiindulópontot jelent a fasiszta diktatúra elemzéséhez. Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy Thalheimer és Trockij vitájában bizonyára Thalheimernek volt igaza; mert ha igaz is, hogy már a Brüning- és a Papen-kormány egy, az adott pillanatban megingathatatlanak tűnő osztályerőegyensúly kiaknázására épült, a fasiszt megelőző, elnöki dekrétumok segítségével kormányzó kormányok korszakában a végrehajtó hatalom nem a hitleri „December 10-i Társaságra”, hanem a hagyományos uralkodó rétegekre és az alkotmányos erőszakszervekre támaszkodott. Amint már mondtam azonban, e vita elemzését meglehetősen természetlen feladatnak tekintem. S nem tartom szükségesnek azt sem, hogy a bonapartizmus-sémára épülő thalheimeri fasisztikus-analízist a maga részletei-

⁴⁴ Uo. 187.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Lásd pl. Theo Pirker, Vorbemerkung. In: Komintern und Faschismus. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus (Hrsg. und kommentiert von Th. Pirker), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1965, 21.

⁴⁷ Marx, 163.

ben értékeljem. Alapjában véve igazuk van R. Griepenburgnak és K. H. Tjadennek. Szerintük a thalheimeri elmélet alapvető hiányossága bizonyos merevsége; meghatározott konstansokkal dolgozik, s ennek eredményeként a bonapartizmus-analízist inkább sémaként használja fel a fasizmus mint jelen-ség leírására — az azonosságokat és a különbségeket keresve —, mintsem kiindulópontként, hogy segítségével a fasizmus *történetileg specifikus* momentumait feltárja. Innen adódik az analízis bizonyos történetietlensége: „A politikai-társadalmi fejlődésnek e modelljében mind az osztályokat konstituáló társadalmi-gazdasági antagonizmus, mind pedig az ökonómiai reprodukciónak és a közhatalomnak az elválása elvileg konstans módon tételezettek, mint a polgári társadalom mindvégig jelenlevő mozzanatai, változókként a társadalmi osztályok és rétegek politikai diszpozíciói szerepelnek, amelyek egyszersmind variálják az „osztályok összviszonyát”, valamint — diszkontinuálisan — a közhatalom különös struktúrájának és különös funkcióinak változásait.”⁴⁸ Maguk a fasizmust meghatározó mozzanatok nincsenek összefüggésbe hozva a társadalmi totalitás alapvető faktoraival, aminek eredményeként csak arra a kérdésre kapunk választ, hogy mi a fasizmus, de arra semmiképpen sem, hogy a kapitalizmus fejlődésének konkrétan mely stádiumaiban merülhet fel a fasizmusnak — mint a bonapartizmus modern változatának — reális veszélye. Ha ökonómiai reprodukció és közhatalom a burzsoázia társadalomban mindvégig egyformán szembenállnak egymással, akkor a fasizmus bármikor kialakulhat, és nemcsak speciális történelmi viszonyok terméke lehet. (Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy Thalheimer elmélete a fasizmus fenyegető hatalomra-törésének korszakában keletkezett, s ennyiben jogosultan állott középpont-jában a „Milyen?”, nem pedig a „Mikor lehetséges?” kérdése.) Ugyancsak ennek a leszűkített nézőpontnak az eredményeként nem kerül előtérbe a fasiszta bonapartizmus egyik legalapvetőbb specifikuma: a fasiszta vezéreknek nemcsak saját (Bonaparte-énál sokkal „népesebb”) magánhadseregük igényeinek kielégítéséről kellett gondoskodniuk, hanem egy sokkal szélesebb körű tömeg-támogatásról is.

A thalheimeri — bonapartizmus-fogalomra épülő — fasizmus-analízis lényegi jogosultságát ennek ellenére alátámasztják a következő mozzanatok: kétségtelen, hogy a fasiszta hatalomátvétellel a burzsoázia kiadta a kezéből a közvetlen politikai uralmat, átadva egy a „polgári társadalom” közvetlen reprodukciójából kiszorult rétegnek.⁴⁹ Kétségtelen továbbá, hogy a fasizmusban a végrehajtó hatalom teljesen önálló, független, a politika egészét meghatározó szerepre tett szert. *Ez a két összefüggő mozzanat teljesen jogosulttá teszi, hogy a fasizmust a bonapartizmus egy formájának tekintsük.* Azokkal az elképzelésekkel, melyek e két momentum fennforgását a fasiszta uralom idején tagadják, nem is érdemes vitába szállni. Tagadni azt, hogy Hitler és Mussolini az összes hagyományos polgári pártokat is megsemmisítve és törvényes korlátokat

⁴⁸ R. Griepenburg—K. H. Tjaden, Fasizmus és bonapartizmus. August Thalheimer fasizmus-elméletének kritikájához. A tanulmányt a „Das Argument” c. folyóirat publikálta. (1966/6. 461. kk.) Magyarul: Filozófia—Politikai gazdaságtan—Tudományos szocializmus. Tájékoztató (A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya), 1968/2, (Továbbiakban: Tájékoztató 68/2.) 202.

⁴⁹ A fasizmus tömegeit — mint erről szó volt — elsősorban a maguk egzisztenciáját fenyegetettné érző középrétegek alkották. A fasiszta „elit” kifejezetten egzisztenciára nem találó vagy egzisztenciájukat veszített rétegekből verbuválódtott. Németország vonatkozásában l.: The Nazi Elite by Daniel Lerner. Stanford U. P., 1951.

nem ismerve gyakorolták a maguk uralmát, csak a történelmi tények teljes semmibe vételével sikerülhet. A kérdés nem is az, hogy vajon a burzsoázia legszélesebb köreinek volt-e módjuk beleszólni a fasiszta politikába, volt-e bármiféle institutionális jellegű biztosítékuk érdekeik képviselésére. Erre a kérdésre egészen egyértelmű nemmel felelhetünk. Azt a kérdést kell feltennünk, hogy a *nagyburzsoázia mértékadó, vezető személyiségeinek* módjában állt-e a fasiszta rezsim politikájának irányítása vagy legalábbis befolyásolása, és milyen mértékben állt módjában. Erre a kérdésre már nem olyan egyértelmű a válasz, bár — mint látni fogjuk — azok az elképzelések, melyek szerint a nagytőke közvetlenül mintegy diktálta volna a fasiszta vezér politikáját, melyek szerint Mussolini vagy Hitler csak bábok voltak a gazdasági hatalommal rendelkező nagytőkés rétegek kezében, ugyancsak leegyszerűsítik, sőt meghamisítják a tényleges viszonyokat. De még ha arra a végkövetkeztetésre jutnánk is, hogy a nagyburzsoázia vezető köreinek sem állt módjában a fasiszta rezsim politikájának konkrét meghatározása, még ezzel sem tagadjuk, hogy a fasiszta rezsim politikája végső soron a nagyburzsoázia *érdekeit szolgálta* — ha kellett, a burzsoázia ellenében is.

AZ OLASZ DIKTATÚRA

Az olasz burzsoáziának mindenképpen érdekében állott, hogy politikai jogait, a polgári szabadságjogokat feláldozza gazdasági érdekeinek oltárán. Ennél nem is áldozott lényegesen többet. Mussolininek, mindaddig, amíg az ország szekerét nem kötötte véglegesen Hitler szekeréhez, egyáltalában nem voltak olyan politikai célkitűzései, amelyek a burzsoázia partikuláris érdekeit bármiféle formában veszélyeztethették volna. A munkásmozgalom felszámolásával a tőkés felhalmozás útjából elhárította a korlátokat, beindított egy ipari fejlődést; ezáltal a gazdaság az eddig a termelésből kiszorult rétegek számára is tudott munkalehetőséget biztosítani, jelentősen csökkentve a tömegelégedetlenség forrásait. A beinduló gazdasági fejlődés még a munkásság életszínvonalának lassú emelkedését is lehetővé tette.

Nem meglepő: az olasz fasiszta diktatúra belső feszültségeit éppen az teremtette meg, hogy *Mussolini nem volt képes a fasiszta mozgalom követeléseit kielégíteni*, nem volt képes a „permanens ellenforradalom” fenntartására. Az olasz fasizmus pusztá tagadás, nincsenek konkrét *politikai* célkitűzései (Németországban állandóan létező „feladat” egyrészt a zsidókérdés „megoldása”; másrészt a felkészülés az agresszív háborúra, majd annak fokozatos bevezetése és folytatása); az olasz fasizmus célja, amíg hatalomra nem kerül, maga a hatalom. Hatalomrakerülésével azonban nyilvánvalóvá lesz, hogy a mozgalomnak nincsenek többé politikai céljai, a végrehajtó hatalom gyakorlását megélhetésként, kenyérként viszont csak a mozgalom elenyésző kisebbsége számára képes biztosítani. Mussolini „December 10-i Társasága” túíságosan nagy volt ahhoz, semhogy tagjainak többsége közvetlen, tevőleges részese lehetett volna a végrehajtó hatalomnak. Mussolini kifejezetten törekszik is arra, hogy hatalmát konszolidálva *lehetőleg leépítse a mozgalmat*. Csakhogy ezzel olyan szituációt teremt, ahol a burzsoázia, ha érdekében áll, a fasiszta klikket bármikor menesztheti. Minden valószínűség szerint ezt felismerve bocsátkozott bele Mussolini az abesszin kalandba, ami két vonatkozásban is fordulatot hozott. Egyrészt maga a háború mint „nemzeti tett” ideig-óráig a fasiszta mozgalom igényeinek kielégítését szolgálta. Másrészt: a

háború folytán Olaszország szembekerült nyugati szövetségeseivel, szinte teljesen elszigetelődött, s elszigeteltségéből csak a Németországhoz való kapcsolatok rendezésével, a külpolitika új orientációjával törhetett ki. Ennek eredményeként azonban Mussolini mintegy felszámolta az olasz fasizmus „önmozgását”. Nem azért, mert a mozgalom állandó életbentartásához szükséges feszültséget mesterségesen tartotta fenn — ezt a német fasizmus vezetéi is megtették —, hanem mert ez a mesterséges feszültségteremtés Olaszországban semmiféle ökonómiai funkciót nem szolgált (lévén az ipari fejlődés még az extenzív szakaszban, a munkásosztály életszínvonalának letörése nem teszi elengedhetlenné, sőt szükségessé sem, hogy elsősorban a hadiipart fejlesszék), másrészt idegen érdekek szolgálatában állt. Az olasz fasizmus a Hitlerrel kötött szövetség által elvesztette „nemzeti” karakterét, ami azután lehetővé tette a széles körű *antifasiszta mozgalom — mint nemzeti ellenállás* — kibontakozását. Ez a legfőbb oka annak, hogy az olasz nép — a némettel ellentétben, tömegméretekben szembefordult a fasizmussal, s az antifasiszta harc sokkal nagyobb méreteket öltött, mint bármelyik másik olyan államban, amelyik a világháborúban Hitler szövetségesevé lett. Végül az olasz uralkodó osztályoknak sikerült is a fasiszta vezetést az ország külső fenyegetettségének pillanatában menesztenie.

Ennek alapján kockáztatnám meg azt az állítást, hogy az olasz fasizmus sorsa, a fasiszta rezsim „tündöklése és bukása” nem „klasszikus” jellegű. Ha igaz az, amit a fasiszta mozgalommal kapcsolatosan a II. fejezetben elmondotunk, hogy ugyanis a nemzeten belüli partikularitások látszólagos felszámolása a „nemzetnek” mint partikularitásnak az összes többi nemzeti partikularitásokkal való szszembeállításán alapján történik meg, akkor *a fasizmusnak ahhoz, hogy a maga „klasszikus” útját járja végig, következetesen ragaszkodnia kell a partikuláris nemzeti érdekek védelméhez.* Ennek egyszersmind a feszültségteremtés funkcióját, a mozgalom állandó életbentartásának funkcióját is be kell töltenie: ami viszont, ha az országot más hatalmak részéről semmiféle valóságos veszély nem fenyegeti, csak az agresszív expanzió segítségével történhet. Ha azonban ez az agresszivitás eléggé nyilvánvalóan nem a saját, hanem más nemzetek partikuláris érdekeit képviseli, mint Olaszország esetében, akkor sikertelensége esetén hatása a kívánt hatás ellenkezőjébe fordul: nemhogy életben tartaná a mozgalmat, hanem teljesen megsemmisíti. Az olasz fasizmus előtt tehát — a hitleri Németországgal kötött szövetséget megelőzően — két alternatíva állott: vagy lemond mindenféle agresszióról, s ebben az esetben egy széles tömegtámogatással nem rendelkező, alapjában a reguláris jellegű fegyveres szervezetekre támaszkodó, a gazdasági hatalommal rendelkező osztályoktól *közvetlenül függő* közönséges diktatúrává alakul át (ez esetben azonban Mussolini és vezető klikkje sorsa közvetlenül a burzsoázia kezébe lett volna letéve), vagy az agresszív politikát idegen érdekek szogálatába állítja.

Ha mindezek után nyilvánvalóvá lesz, hogy az olasz fasizmust nemcsak a létrejöttében szerepet játszó ökonómiai tényező specifikus — a korszak fejlett kapitalizmusát már nem jellemző — volta miatt, hanem — jórészt annak eredőjeként — történelmének egészét illetően sem tekintjük a fasizmus „klasszikus” típusának, akkor felfogásunkkal szemben felmerülhet az a módszertani kifogás, hogy immáron teljesen önkényesen bánunk a történelmi anyaggal: attól elvonatkoztatva kidolgoztuk a fasizmus „ideáltípus” fogalmát, hogy ezen mérjük bármelyik konkrét rezsim „klasszikus” vagy attól eltérő voltát. Mint-

hogy nem szeretnék hosszas módszertani fejtegetésekbe bocsátkozni, Marxra hivatkozom: Marx az ökonomiai fejlődést tekintve *egyedül* Angliát, a politikai fejlődést tekintve *egyedül* Franciaországot jelölte meg a kapitalista fejlődés klasszikus típusaként. Egészen röviden azonban indokolnám is, hogy eljárásom mennyiben nem önkényes. *Mindkét* fasiszta diktatúrának abból a közös sajátosságából indultunk ki, hogy széles tömegeket átfogó mozgalom formájában jött a világra és arra támaszkodva szerezte meg hatalmát. Ha tömegtámogatását el nem veszítve kíván hatalmon maradni, valamiféle formában ki kell elégítenie azokat az igényeket és törekvéseket, amelyekre mozgalma épült. Ha erre már *nem törekszik*, vagy ezt a törekvését bármilyen oknál fogva *nem tudja tettekre váltani*, akkor valami mássá lesz, mint ami eredetileg volt. Az olasz fasiszmus *fejlődése* nem klasszikus, de nem azért, mert a fasiszmus fejlődéséről önkényesen kialakított elképzeléseinknek nem felel meg, hanem mert nem felel meg a rendszer fennmaradását szolgáló belső követelményeknek. A német fejlődést azért tekinthetjük — az olasszal szemben — klasszikusnak, mert módjában állott a rendszer lényegéből következő követelményeknek eleget tenni, belső „lehetőségeit” teljes egészében kibontani.

A NÉMET DIKTATÚRA

Amikor a náci rezsim, egyáltalában a náci mozgalom és a nagyburzsoázia viszonyát vizsgálják, rendszerint a már a hatalommegragadást megelőző korszakban a náci párt vezetői és a nagytőke képviselői között kialakuló kontaktusok elemzéséből indulnak ki. Akik a nagytőkés érdekek és a fasiszmus együvértartozását kívánják kimutatni, azt kutatják, milyen nyílt és titkos csatornákon keresztül áramlott a nagyburzsoázia pénzbeni támogatása a náci párt felé; akik pedig az ellenkezőjét szeretnék bizonyítani, azon fáradoznak, hogy kimutassák: a nagyburzsoáziának csak egy szűk, nem is mindig a legalapvetőbb, a legmértékadóbb köre volt az, amelyik Hitleréket támogatta, a többség legalábbis a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Kötetek százai születtek erről a témáról. Úgy vélem azonban, hogy ezeknek az empirikus bizonyítékoknak és ellenbizonyítékoknak a feltárása bizonyos burzsoá körök és személyiségek konkrét felelősségének, felelőssége mértékének megállapítására alkalmas ugyan, a teoretikus problémák megválaszolására azonban semmiképpen sem. Bizonyítsuk bár be, hogy a német nagyburzsoázia a maga egészében és egyértelműen a fasisztákat támogatta, hatalomrakerülésük előtt, alatt és után egyformán, ezzel nem azt bizonyítottuk, hogy a fasiszmus a nagyburzsoázia érdekeit szolgálta, hanem csupán azt, hogy felelős volt a fasiszmus létrejöttéért, hatalomrakerüléséért és fennmaradásáért. Amit azonban ezekkel az eszközökkel — az osztályra, nem pedig a személyekre vonatkoztatottan — nem kell külön bizonyítani. Mert még ha személy szerint senki sem támogatta volna közülük Hitleréket, a felelősség alól akkor sem bújhatnának ki: a nagyburzsoázia a tőkés Németország gazdaságilag vezető osztálya volt és maradt.

A kérdést, hogy a német nagyburzsoázia érdekeinek megfelelt-e a fasiszmus vagy sem, kizárólag azon az alapon lehet eldönteni, ha Németország ökonomiai és szociális helyzetét elemezzük a fasiszmus korszakában és e korszak lezárulása után. Ha a gazdasági fejlődés további kibontakozását elősegítette, ha hozzájárult ahhoz, hogy az ország kilábaljon abból az osztályadalmi krízisből, amelyet az extenzív növekedés korszakának lezárulása eredményezett, akkor ezzel minden kétséget kizáróan a német nagytőke érdekeit szolgálta, minthogy

a tulajdonviszonyok alapjait a fasiszta uralom nem érintette. A fasiszta (a náci) mozgalom — meglehetősen ködös formák között jelentkező — antikapitalizmus még eredeti formájában sem jelentette a tulajdonviszonyok tényleges megváltoztatását: a nemzetközi „zsidó” tőke elleni radikális szólamok, amelyek — eltekintve a párton belüli eredetileg jelentős befolyását fokozatosan elvesztő Strasser-csoporttól — mindig a „produktív” tőke támogatásával kapcsolódtak össze, a „nemzeti” program részét képezték, a kispolgárság irreális törekvéseit tükrözték, s egyáltalában nem tartalmazták a tulajdonviszonyok megváltoztatásának gondolatát, még tényleges korlátozásának gondolatát is csak igen kevésé. A gyakorlatban pedig az égvilágon semmi nem történt ebben a vonatkozásban. Bizonyos tőkés érdekek „korlátozása” — ha történt ilyesmi — semmi egyebet nem jelentett, mint a tőkés verseny állami szabályozását, tehát azt, ami a tőkés fejlődés nemzetközi tendenciája, s a német nagytőke vezető köreinek kifejezett célja volt.

Az állam beavatkozása a gazdaságba, ami a modern jóléti állam manipulált gazdaságának is alapját képezi, a fasiszta diktatúra körülményei között is kétféle módon történhet. Az állami végrehajtó hatalom és a tőkés szövetségek, a legbefolyásosabb tőkés körök képviselői szerveinek megegyezése útján, valamint úgy, hogy a végrehajtó hatalom a tőkés, a tőkés szervezetek ellenére hajtja végre intézkedéseit és szabja meg az állam gazdaságpolitikáját általában is.

Nos, a náci rezsim első három évét, a válság leküzdésének periódusát nagyjából és egészében az első forma jellemzi. 1936-tól kezdve azonban a második megoldás kerül előtérbe: a náci állam a *hagyományos német iparágak vezető köreinek akarata ellenére* folytatja immáron nem egyszerűen a fegyverkezési politikát, amit addig is követett (a vezető tőkés körök beleegyezésével és támogatásával), hanem a gazdaság olyan átállítását, melynek következtében Németország számára nem pusztán lehetővé, hanem életkérdéssé, szükségessé vált a kifejezetten rablőháború folytatása. (A rabló szót itt a szó legszorosabb értelmében kell érteni.)⁵⁰

Az 1933—36-os periódusban a fasiszmus politikai célkitűzései és a német tőkés gazdaság alapvető érdekei lényegében egybeesnek. Nem lehet vitás, hogy Hitler kezdettől fogva háborús terveket szőtt, s ennek megfelelően kívánta a német ipar fejlődését is befolyásolni. Ha hatalomrajutásának kezdeti szakaszában voltak is olyan hosszabb-rövidebb periódusok, melyeknek során kifelé a rezsim békés szándékait hirdette, ennek mindig kifejezetten taktikai okai voltak. A háborús szándékok kezdeti gazdasági következményeivel azonban még a német burzsoázia legkevésbé agresszív körei is elégedettek lehettek: nem volt

⁵⁰ A német gazdaság és politika viszonyát vizsgáló történeti munkák többsége megállapítja a jellemzett fordulat bekövetkezését 1936-ban. Jelentőségét a történészek — elméleti beállítottságuktól függően — különbözőképpen értékelik. Alábbi álláspontomat első sorban a következő két marxista tanulmányra építem: Dieter Grosser: *Die nationalsozialistische Wirtschaft* és Tim Mason: *A politika primátusa — politika és gazdaság a nemzetiszocializmusban.* (Grosser tanulmánya a „Das Argument” *Faschismus — Theorien II.* (Das Argument, 1965/1. 2. Aufl. Febr. 1967. 1. kk.) c. füzetében, Tim Masoné eredetileg ugyancsak a „Das Argument”-ben (1966/6. 473. kk.), magyarul Tájékoztató, 68/2.) E tanulmányok jóval többre törekedtek, mint a fasiszmus történetének (gazdaságtörténetének, ill. politikai és gazdaság fasiszmusbeli kapcsolatának) tényszerű feltárására. Önmagukban is jelentős hozzájárulást jelentenek a marxizmus fasiszmus-elméletének kidolgozásához. A két forrás külön kiemelését azért tartom szükségesnek, mert a nem-korabeli marxista fasiszmus-tanulmányok közül leginkább meghatározóak voltak elképzeléseim kialakítását illetően.

ugyanis másról szó, mint egyrésről a Reichswehr — a versailles-i szerződést megszegő — fejlesztéséről, ami ugyanakkor még meg sem haladta az ország normális védelmi erejének felfejlesztéséhez szükséges mértéket, s ezt a német uralkodó körök természetesen örömmel fogadták, másrésről — ennek megfelelően — a hadiipar „normális” szintre történő felfuttatásáról, ami egyben faktora volt a gazdasági válság leküzdésének is. 1933-ban ugyan a munkanélküliség megszüntetését célzó állami építkezések még nagyobb szerepet játszottak az ipari fellendülés beindításában, mint a kifejezetten hadiipari termelés, ugyanakkor a nagy állami építkezések, elsősorban az Autobahnok építése legalább annyira megfelelt a háborús célkitűzéseknek és szükséges volt a háborúra való felkészüléshez, mint a hadiipar beindítása és a Reichswehr kiépítése.

Hitlert és a náci vezéreket eközben semmi más nem érdekelte, mint egyrészt a tömegek szociális helyzetének gyors és látványos javítása (aminek alapvető eszköze volt a teljes foglalkoztatottság megteremtése) a rendszer tömegtámogatásának fenntartása és kiszélesítése céljából, másrészt pedig — mint főcél — az ország katonai erejének fokozása. Hogy ezt a gazdaság milyen módon teljesíti, hogy vannak-e ésszerű lehetőségei e tervek megvalósításának, az a náci rezsim politikusait a legkevésbé sem érdekelte. Csakhogy a náci politika ezen követelményeinek kielégítése *egyértelműen* egybeesett a tőkés fejlődés érdekeivel.

Hjalmar Schacht, az 1933—36-os periódus teljhatalmú gazdasági „Führer”-e a német fináncburzsoázia képviselője volt.⁵¹ A háború után írott könyveiben⁵² — melyeknek alapvető célja természetesen az, hogy tisztára mossa magát — azt bizonygatja, hogy az általa bevezetett intézkedések nem szükségképpen vezettek háborús gazdálkodáshoz, sőt a német tőkés gazdaság békés stabilitásának elengedhetetlen feltételét képezték. Ebben a vonatkozásban hitelt is kell adnunk szavainak. Nem az az érdekes, hogy Schacht szerint Hitler ebben az időszakban még semmi jelét sem mutatta annak, hogy háborúra készül, továbbá, hogy szerinte a háborús felkészülés még egyáltalában nem indult meg. Ez természetesen nem igaz. Kétségtelenül igaz viszont az, hogy a Schacht által bevezetett gazdasági rendszabályok, az erőskezű állami beavatkozás a tőkés gazdaságba önmagában nem csak a hadigazdálkodásra, hanem a kapitalizmus intenzív fejlődési szakaszának megfelelő irányított tőkés gazdálkodásra való átmenet első lépéseit is jelenthették. A dolog igazsága nem Schacht fejtegetéseiből, illetőleg nem elsősorban abból válik világossá. A tény

⁵¹ Az előszóban jeleztem, hogy nem értek egyet Justus Pálnak arra vonatkozó magyarázatával: miért nem ijed meg a nagytőke a fasizmus antikapitalista jelszavaitól. (Justus Pál: A szocializmus útja. Az osztrályháború új feltételei, Népszava, Budapest 1945.) Azt állítja, hogy a „raffendes” (harácsoló) és „schaffendes” (alkotó) Kapital szembeállítás a fasiszta teóriában (amelyen — szerintem — az ökonómiai realitásokat illetően az állami beavatkozási rendszer, ideológiailag az antiszemizmus nyugodott) a pénztőke és az ipari tőke szembeállítását jelentette, s hogy a fasizmus valóban az ipari tőke érdekeinek felelt volna meg szemben a finánc-tőkés érdekekkel. De nem is beszélve arról, hogy e két réteg ilyen merev szembeállítására semmiféle alap nincsen, éppen Schacht szerepe mutatja, hogy legalábbis a hatalommegragadást megelőző periódusban a támasztott finánc-tőke éppúgy megtalálta véli számításait a fasizmus hatalomrajutásán keresztül, mint az ipari burzsoázia. 1936-ig a nagyburzsoázia a maga egészében elégedett is az eredményekkel, de — mint majd látni fogjuk — a burzsoázia *politikai* háttérbeszorulása a 36-os fordulatot követően ugyancsak nem a fináncburzsoázia specifikus helyzetéből fakad.

⁵² H. Schacht, Abrechnung mit Hitler, Rowohlt Verlag, Hamburg—Stuttgart 1948. — H. Schacht, 1933. Wie eine Demokratie stirbt, Econ Verlag, Düsseldorf—Bécs 1968.

mindenekelőtt az igazolja, hogy a schachti rendszabályok lényegében megegyeznek a Roosevelttel által bevezetettekkel. A válságból való kilábalás kulcskérdése a munkanélküliség felszámolása, azaz a termelés beindítása, ami egyben biztosítéka annak, hogy a megtermelt áruk iránt fizetőképes kereslet keletkezzék. Ezt mind Amerikában Roosevelttel, mind pedig Németországban Schacht úgy éri el (pontosabban a folyamatot úgy indítják be), hogy részben jelentős állami beruházásokat finanszíroznak, részben pedig a magántőkés gazdaságot jelentős hitelekhez juttatják. Tehát mindenekelőtt a pénzügyi politikában történtek olyan változtatások, amelyek közvetlenül a válság leküzdését eredményezték, de mégsem csupán átmeneti intézkedések voltak. Bevezetésükkel a tőkés gazdaság és az állam viszonya egyszer s mindenkorra megváltozott. Amit Schacht az általa bevezetett pénzügyi politika novumaként jelöl meg, szinte szóról szóra érvényes a New Deal vonatkozásában is: „Eddig a jegybank feladata abban állt, hogy alkalmazkodjék a gazdaság folyamataihoz. Ha az élénk, nagyforgalmú gazdaságnak sok pénzre volt szüksége, akkor a jegybank pénzt adott ki. Ha a gazdaság visszaesett, akkor bevont pénzt. A gazdaság kísérője volt, most vezetőjévé kellett hogy váljék. Ha eddig már meglevő forgalmazandó árukra adott ki pénzt, akkor most olyan árukra kellett pénzt adnia, amelyek csak a jövőben lesznek forgalmazhatók.” Addig az állami pénzgazdálkodás érinthetetlen tabuja volt, hogy „nem szabad több pénzt kiadni, mint amennyi árut megtermeltek”.⁵³ Ezt a tabut minden tőkésállam féltetolta. Ez az „inflációs” politika azonban nem csupán az állam pénzügyi beavatkozását követeli meg: igen szigorú rendszabályokkal korlátozni kell a tőkés gazdaság automatikus működését. A fedezet nélküli pénzkibocsátás csak akkor nem vezet valóban inflációhoz, ha a legszigorúbban ellenőrzik a kibocsátott hitel felhasználását, ha az állam erélyesen beavatkozik a külkereskedelemben, a devizagazdálkodásban stb. Mindez mind a két „kísérletre”, a New Deal-re és a náci gazdaságpolitikára egyaránt jellemző. És kétségtelen, hogy ennek feltételeit — Amerikával szemben, ahol a már megválasztott elnök teljhatalmú úr volt — Németországban a weimari rendszer feltételei nem biztosították.

Már az 1933—36-os korszakban sem volt szó azonban arról, hogy a vezető tőkés köröknek beleszólásuk lett volna a politika egészének alakulásába. A politikai kulcspozíciókat olyan náci vezérek töltötték be, akiknek semmiféle szorosabb kapcsolatuk a nagytőkés körökkel nem volt. Schacht, a gazdaságpolitikai kulcspozíciók birtokosa sem szólhatott bele az ország bel- és külpolitikájába. De erre a tőkés köröknek nem is volt igényük: mindaz, ami 1936-ig történt, tökéletesen megfelelt érdekeiknek.

Az 1936-ot megelőző időszakban született meg a mezőgazdaság — de mindenekelőtt a parasztság — problémáit megoldani hivatott „Erbhofgesetz” is, még 1933 őszén. Az állam itt is erőteljesen beavatkozott a gazdaság szabad fejlődésébe. Ez a lépés azonban már önmagában is az expanzív, hódító politika kialakításának irányába állította át a német gazdaságot. Az első olyan intézkedés, amelyik már egyértelműen mutatja, hogy a fasiszta állam a politikai követelményeket tartja elsődlegeseknek az ökonómiaiakkal szemben. Az 1933-as „Erbhofgesetz”, amikor megvédi a kis- és középparaszti birtokokat, amikor megszünteti a birtokos parasztság létbizonytalanságát, a parasztiatlanságot az első fiúk kivételével kiszorítja a mezőgazdaságból. A teljes fog-

⁵³ H. Schacht, 1933. id. hely. 99, 100.

lalkoztatottság fokozatos megteremtése természetesen ezek számára is biztosított munkalehetőséget. De életproblémáik megoldásának nem ez volt az elsődleges útja, s ezt a megoldást tömegméretekben nem is fogadták volna el: nem ezt az ígéretet kapták. Ebből a rétegből regrutálódik a Waffen-SS, amelynek tagjai a majdan meghódítandó szláv földterületek birtokosaivá kell legyenek. Ezzel nemcsak a hódító háború egyik forrása teremődik meg, hanem kifejezetten olyan hódító háborúé, amelynek célja a meghódítandó területek eredeti lakosságának kiirtása és rabszolgasorba döntése. Az agrárproblémák megoldása eszerint már az új periódus irányába mutat, anélkül azonban, hogy ez a nagyburzoázia érdekeit a legcsekélyebb módon is érintené. (A porosz junkerság érdekeit ugyancsak tiszteletben tartják: egyetlen ujjal sem nyúlnak a nagybirtokokhoz.)

1936-ra mindazok az alapvető gazdasági problémák, amelyek a náci hatalomátvételnél szinte megoldhatatlanoknak tűntek, megoldódtak, Németország beállhat a normális gazdasági fejlődés trendvonalába. Ehhez azonban egyrészt arra van szükség, hogy az ország bekapcsolódjék a normális világkereskedelembé, lévén nyersanyagszegény ország ipari termékeket exportáljon, hogy cserébe beszeresse a nélkülözhetetlen nyersanyagokat. Másrészt pedig arra, hogy a lakosság szükségleteinek kielégítését *állandóan* növekvő mértékben tegye lehetővé, ezáltal biztosítva piacot a fejlődő gazdaság termékeinek. A Harmadik Birodalom „új rendje” azonban a New Deal-lel ellentétben erre nem adott teret. Volt egy olyan gazdaságpolitikailag alapvető mozzanat ugyanis, melynek vonatkozásában a két kísérlet során homlokegyenest ellenkező megoldást választottak. A gazdaság beindítása mindenképpen feltételezte, hogy a megtermelt áruk keresletre is találjanak. A munkanélküliség megszüntetése, ill. jelentős csökkentése — ami a kapitalizmus történetében először történt „mesterséges” úton — kezdetben mindkét országban biztosította a kereslet növekedését. Minthogy a munkanélküliség Németországban sokkal rohamosabban csökkent (már 33-ban egyharmaddal!), mint Amerikában, a náci uralom első három-négy évében a fizetőképes kereslet is rohamosan növekedett anélkül, hogy a dolgozók reálbérének emelkednie kellett volna.⁵⁴ A teljes foglalkoztatottság megteremtésével azonban Németország fejlődő iparának csak a haditermelésre való egyértelmű áttérés biztosíthatott piacot. Az amerikai New Deal egyik alapvető mozzanatát képezte a legkülönbözőbb szociális rétegek életlehetőségeinek állami támogatással való biztosítása (pl. öregségi biztosítás), s ami még fontosabb, a reformista szakszervezeti mozgalom politikai támogatása (Roosevelt biztosítja az Egyesült Államokban a szakszervezetek jogainak tényleges érvényesülését). Ott a megtermelt áruk iránti kereslet állandóságát ezen keresztül biztosították. A náciizmus ezzel szemben megsemmisítette a munkásosztály minden érdekképviselői szervét, s így az egyes tőkést semmi sem kényszeríthette arra, hogy alkalmazottainak bérét emelje.

Ennélfogva 1936-ban, a lényegében teljes foglalkoztatottság megteremtésével a gazdaságpolitika, ill. kifejezetten az iparpolitika sorsdöntő jelentőségű választás előtt állott. Az egyik lehetőség a fegyverkezés ütemének „normális”

⁵⁴ Az idevágó adatok különben nagyon ellentmondásosak. Egyesek szerint a 33—36-os periódusban reálbéremelkedés is történt, mások szerint a reálbérek már ekkor — s nemcsak a háború periódusában — fokozatosan csökkentek. Szempontunkból azonban ennek eldöntése nem elsőrendű fontosságú. Hiszen az kétségtelen, hogy a fasiszta korporációk nem voltak munkás-érdekvédelmi szervezetek, nem töltötték be azt a funkciót, amelyet a neokapitalizmusban a szakszervezetek betöltenek.

szinten tartása (a hadsereg ekkorra már védelmi szempontból „normális” ütemű fegyverkezés mellett is megfelelt a korszerű követelményeknek), az ipar átállítása fogyasztási javak termelésére, olyan beruházások finanszírozása, melyek a békés termelést segítik elő. Ez esetben az ipar exportképessé lesz, és importigénye sem növekszik olyan mértékben, hogy felborulna az ország külkereskedelmi mérlege.

A másik lehetőség: a fegyverkezés erőteljes ütemben történő fokozása.

Schacht, tehát a német nagytőke, mindenekelőtt annak vezető szárnya, a vas- és acélipar az első megoldást kívánja választani. Bizonyára nem gondolták át e választás *minden* következményét, így elsősorban azt nem, hogy ez esetben szociális vonatkozásokban is követni kell a New Deal útját: jelentős tőkés haszonról kell lemondani a lakosság szükségleteinek egyre magasabb szinten történő kielégítése érdekében. A nagyburzsoáziának azonban még ezt átgondolva is a békés út választása lett volna az érdeke. Igaz, hogy az amerikai nagytőkés jelentős egyéni haszonról kell hogy lemondjon alkalmazottainak javára, míg a kialakuló náci gazdaság erre nem kényszeríti a tőkéseket. Ezzel szemben az amerikai út egyértelműen megoldást jelentett a liberális kapitalizmus válságából — s a tőkésosztálynak mint osztálynak e megoldás fellelése volt az alapvető érdeke, — míg a fasiszmus útja szükségképpen csak átmeneti lehetett.

A náci vezető réteg ezzel szemben *csak* a hadiipar fejlesztésének útját választhatta. Miért?

Semmiféle olyan magyarázat nem fogadható el, amelyik ideológiai okokra, Hitler és csoportja szovjetellenességére, Hitler személyes világpolitikai aspirációira stb. hivatkozik. Az ilyen magyarázatok néhány személy vagy egy mozgalom fanatizmusával szeretnék magyarázni az eseményeket, s megfedkednek arról, hogy Hitler személy szerint is, és vezető klikkjének szinte minden egyes tagja, milyen könnyűszerrel dobta oda bármikor meggyőződését, ha érdekei úgy kívánták. S ha igaz is az, hogy a náci vezérek között lámpással is nehezen lehetett olyat találni, aki szakértőnek lett volna tekinthető gazdasági kérdésekben, nevetséges lenne őket olyan közönséges hülyéknek feltüntetni, akik nem képesek belátni a gazdasági szakértők napnál is világosabb érveinek igazságát. Aki a náci vezetőket közönséges idiótáknak tekinti, megfedkedzik arról, hogy milyen ragyogó politikusoknak bizonyultak a hatalomátvételt megelőzően és a hatalomátvételt követő időszakban az összes ellenfelek hallatlanul gyors felszámolásában. S az olyan magyarázatok is enyhén szólva gyermekdednek tűnnek, amelyek arra hivatkoznak, hogy az 1936-ot megelőző sikereik folytán fejükbe szállt a dicsőség és ettől kezdve azt hitték, minden sikerülni fog, amibe belekezdnek. Nemcsak meggyőzőbb, de egyszerűbb is az olyan magyarázat, amelyik a náci klikk érdekeivel magyarázza az események menetét, Hitler 1936-os döntését.

Mit jelentett volna a náci rezsim számára 1936-ban Németország bekapcsolódása a békés világkereskedelembé és az átállás az életszínvonal emelésének politikájára? Egyértelműen azt, hogy történelmi küldetésüket teljesítették. Mi indokolhatta volna a totális diktatúra fenntartását olyan körülmények között, amikor a lakosság széles rétegeinek anyagi szükségleteit a gazdaság kielégíteni törekszik? Ha nincsen már munkanélküliség és az életszínvonal állandóan emelkedik? A burzsoázia számára ilyen körülmények között sokkal kényelmesebb lett volna visszatérni a parlamentáris szisztémához, minthogy pedig a fasiszta tömegmozgalom lába alól kicsúszott volna a talaj, nem lett volna semmilyen erő, amelyik a náci klikket megvédhette volna. Meg vagyok

arról győződve, hogy a német nacionalizmus, a német nép kétségtelenül meg-
levő sértettsége a megalázó versailles-i feltételek miatt önmagában nem lett
volna képes a náci mozgalom fenntartására, ha a legszélesebb rétegek anyagi
szükségei kielégítettek. A náciknak tehát életérdekük volt, hogy mester-
ségesen fenntartsák a feszültséget, olyan szituációt teremtsenek, ahonnan
már nincsen visszaút. Számukra ugyanis politikai hatalmuk elvesztése egyenlő
lett volna megsemmisülésükkel: 1936-ig még semmiféle formában sem beszél-
hetünk arról, hogy a náci vezető réteg beépült volna a gazdaságilag uralkodó
osztályba, gazdasági hatalomra tett volna szert; hogy módjában állott volna
visszavonulni a politikától, mint a közönséges burzsoának, anélkül, hogy ezzel
anyagi érdekeit a legcsekélyebb károsodás is érné.

A fegyverkezés és a háborús felkészülés politikája azt jelentette, hogy a lakos-
ság életszínvonala még a teljes foglalkoztatottság mellett is alacsony szinten
volt tartható, fent volt tartható tehát az a feszültségforrás, amely a tö-
megek szemében — a nácik „bizonyították ezt be” nekik — egyértelműen
csak háborúval oldható meg. A náci rezsim belső dinamizmusa szükségkép-
pen a fegyverkezés és a háború irányába mutatott, és ennek a belső szük-
ségletének sikerült érvényt szereznie egy olyan pillanatban is, amikor a nagy-
tőkés osztály szemszögéből nézve „történelmi küldetését” már teljesítette.

Mi következett a haditermelésre való átállásból? A hadiipar eladhatatlan
árut termel, pontosabban olyan árut, amelyet tőle az állam vásárol meg.
Ennek eredményeként egyrészt az állam teljesen eladósodik (Schacht egé-
szben pontosan felismerte azt a pillanatot, amelytől kezdve az inflációs politika
folytatása már katasztrófához vezet), másrészt a gazdaság nem tudja impor-
tálni azokat a nyersanyagokat, amelyek magának a hadiiparnak a fejlesztésé-
hez is elengedhetetlenek. Hogy ne jöjjön létre olyan rövidzárlat, amelynek
eredményeként a hadiipar fejlesztése magának a hadiiparnak a fejlődését is
akadályozza, Németországnak *bármilyen áron* elő kell állítania a rendelkezésére álló
nyersanyagokból a hiányzó árucikkeket, mindenekelőtt a gumit. „A fegy-
verkezés csökkentése nélkül az 1936-os külkereskedelmi válság csak azáltal
volt feltartóztatható, hogy a hazai nyersanyaggyártást erőszakosan fokoz-
ták” — írja Mason.⁵⁵ A nyersanyagtermelés erőszakos fokozása azonban az
állam adósságait még nagyobb ütemben növelte. Az állam minden árat hajlandó
volt megfizetni a most kibontakozó műanyagiparnak, hogy a hiányzó nyers-
anyagokat pótolhassa. De nemcsak az új, kémiai iparágak erőszakos fejleszté-
sét követelte meg a fegyverkezési politika. Megkövetelte a hagyományos
nyersanyagok nem-gazdaságos előállítását is. A hadiipar nyersanyagszükség-
leteit, lévén hogy az exportképtelenség miatt devizahiány állott elő, a lehető
legteljesebben belső erőforrásokból kellett fedezni. Így pl. a nácik megkövetel-
ték, hogy olyan vasércet is felhasználjanak, amelynek kiaknázása csak a
világpiaci árak sokszorosáért tette lehetővé a nyersvastermelést (eredetileg
ennek, a gazdaságosan kiaknázhatatlan vasércnek a feldolgozására alakult
meg a Hermann Göring Werke).

A Hjalmar Schacht helyébe a gazdaság Führerének pozíciójába kerülő, a
gazdasági kérdésekhez mit sem értő Göring következetesen képviselte azt a
„gazdaságpolitikai” vonalat, mely szerint semmi más szempont nincsen,
mint a felkészülés a háborúra. A gazdaságosság követelménye egyáltalában
nem is létezett többé.

⁵⁵ Mason, Tájékoztató, 68/2, 180.

Miért fogadták el a nagyburzsoázia vezető körői ezt a gazdaságpolitikát? Azt válaszolhatnánk, hogy a másik, az amerikai út „választása”, ha — történelmi perspektívában — meg is felel a burzsoázia osztályérdekeinek, nem kényszeríthető rá minden további nélkül az egyes tőkésekre, akik magánérdekeiket — krízisszituációt kivéve — természetesen elébe helyezik az osztóke érdekeinek. Roosevelttel nehezen kivívott sikeréhez éppen az járult hozzá, hogy a válság teremtette mélypontról kínált kiutat. Németország vonatkozásában a kérdés mégis rosszul van feltéve. Az 1933—36-os időszakban a nagytőkés körök csak a gazdaság- és a szociálpolitikába szóltak bele, a bel- és külpolitika összes kulcspozícióit átengedték a nácioknak, s 1936-ra olyan helyzet alakult ki, hogy a náci már megengedhették maguknak: a gazdaságpolitika területén szembeszegüljenek a nagyburzsoáziával. Minthogy a burzsoázia a náci hatalom első éveiben önként lemondott a politikába való beleszólásról, a későbbiekben már a lehetőségét is elvesztette annak, hogy beleszóljon. 1936-ban a nagyburzsoáziának már nem volt eszköze ahhoz, hogy szembeforduljon a végrehajtó hatalom birtokosaival; azok népszerűsége, éppen a 33—36-os gazdaságpolitikai sikerek eredményeként még csak fokozódott 33-hoz képest. (Nem jelentéktelen mozzanat, hogy a 33-ban semleges és gyenge Reichswehr 36-ban már erős és vezetőinek jelentős része szimpatizál a nációkkal.) A burzsoázia beletörődött tehát abba, hogy a rezsim hozzáfogjon ahhoz a fegyverkezési politikához, amelytől már nem volt és nem is lehetett visszaút. Beletörődött annál is inkább, mert bár jórészt tisztában volt vele, hogy katasztrofapolitika, tisztában volt ugyanis azzal, hogy a rohamos ütemű fegyverkezés korábban kényszerítheti ki a háború kirobbantását, mint hogy az győzelemmel kecsegtessen (így is történt), de közvetlenül mégis megfelelt anyagi érdekeinek, legalábbis a legfontosabb iparágak esetében.

Ettől a pillanattól fogva nem volt szó többé arról, hogy a burzsoázia mint osztály közvetlenül képviselhetne volna a maga érdekeit. Minthogy a gazdasági döntések a náci vezérek kezében voltak, és a legfőbb, szinte kizárólagos megrendelővé az állam lett, az egyes tőkés csoportok között kiéleződött a verseny, nem a piac meghódításáért — a szabad piac lehetőségei igen szűkreszabottak voltak —, hanem az állami megrendelésekért. Csak azok a tőkés körök jártak rosszul, amelyek nem tudtak átállni a hadiipari termelésre, elsősorban a fogyasztási cikkek termelő iparágak tőkései. Mindazok, akik hozzájutottak állami megrendelésekhez, óriás jövedelmekre tehettek szert, hiszen az állam — mint mondtuk — minden árat hajlandó volt megfizetni a fegyverkezés fokozása érdekében. Elsősorban természetesen az új, kémiai iparágak profitja nőtt meg ugrásszerűen, s ennek következtében jelentős átalakulás ment végbe a különböző tőkeérdekeltségek közötti viszonyban: míg a nácizmus hatalomrajutása előtt a német tőke egyértelmű vezetőrétege a vas- és acélipar volt, a háborút közvetlenül megelőző és a háborús évek során a kémiai ipar tőkeereje már vetekedett vele. A náci program eredményeként tehát a német ipar szerkezetében jelentős változások mentek végbe. Ezek is szerepet játszottak abban, hogy a mai német kapitalizmus gazdasági tekintetben vezető tőkésországgá vált Európában. „... a szövetségi köztársaság sok nagyvállalkozásának gazdasági hatalmi helyzete a fegyverkezési és háborús gazdaság korszakában gyökerezik”⁵⁶ — írja Grosser.

⁵⁶ D. Grosser, 6.

Ha tehát voltak is olyan tőkés körök, amelyek közvetlen anyagi vonatkozásban is vesztesei voltak a náci rezsim fékevesztett fegyverkezési politikájának, a burzsoázia legjelentősebb részének közvetlen érdekeit ez a politika nem keresztezte. Jövedelmeik ugrásszerűen megnövekedtek; mint Grosser kimutatja, az ipar jövedelme az 1936 utáni korszakban sokkal jelentősebb mértékben nőtt meg, mint maga a nemzeti jövedelem és mint az alkalmazottak jövedelme.⁵⁷ A burzsoázia készséggel lemondott tehát arról, hogy beleszóljon a politikába: politikai hatalmának elvesztése gazdasági hatalmának óriási mértékű növekedésével járt, nem is beszélve arról, hogy saját területén, saját vállalatait illetően minden egyes tőkés, minden egyes tőkés csoport teljhatalmú úr volt és maradt. Németországban nem az osztóke érdekei érvényesültek, pontosabban a gazdaság működésének náci-korszakbeli mechanizmusa történelmileg nem jelenthette a burzsoázia alapvető érdekeinek megfelelő struktúrát — azaz az intenzív periódus stabil mechanizmusának modelljét. Itt az adott pillanatban a politikai hatalmat kezében tartó csoport érdekei mellett az egymással minden eddiginél élesebb versenyt folytató egyes tőkés érdekei eléggülhetek ki. Mint Mason írja, „a kapitalista versenynek ez a szélesedése és élesedése fokozta az ipar gazdaságpolitikai hatalmának szétforgácsolódását... A kapitalista gazdasági rendszer kollektív érdekei 1936—39-ben lépésről lépésre feloldódtak a cég-egoizmusok pusztta felhalmozódásában.”⁵⁸ Az állami beavatkozás politikája a fasiszta rezsimben erőteljesebben bontakozott ki, mint a modern, manipulált kapitalizmusban; csak hogy míg az utóbbi esetében az állami beavatkozás lényegében a tőkés csoportok érdekösszehangolását jelenti az osztóke érdekek védelmében, addig a fasiszta állam beavatkozása a gazdaságba *nem a gazdasági szféra érdekei által meghatározott politika beavatkozását jelenti, nem a tőkés magánérdekek összehangolására, hanem az azok közötti antagonizmusok kijátszására épül.* A fasiszta rezsim a náci vezető réteg politikai érdekeit úgy érvényesítette, hogy az ökonómiai szférában nagymértékben elősegítette a kapitalista konkurrencia természet-szerű kibontakozását. Az a paradox szituáció jött tehát létre, hogy az amerikai nagyburzsoá kormányzat sokkal inkább korlátozta a *napi tőkés érdekek* érvényesülését, mint a nagyburzsoáziától sokkal függetlenebb fasiszta vezető réteg. Azonban éppen ezáltal az amerikai New Deal sokkal egyértelműbben képviselte a *burzsoázia mint osztály történelmi érdekeit* a fasiszmusnál, amelynek a napi tőkés érdekek mellett a katasztrófa-hoz vezető kiállása elsősorban az uralmon levő csoport hatalmi érdekeit szolgálta.

A tisztán a politikai vezetés politikai érdekei által determinált 36-os fordulattal létrejött a politikának és gazdaságnak egy olyan viszonya, amelyről Tim Mason joggal állapítja meg, hogy teljesen egyedülálló a kapitalizmusnak az ipari forradalom óta lezajlott történelmében. *Létrejön a politika abszolút primátusa a gazdaság összérdekei felett.* Hogy létrejöhetett, abban — mint láttuk — jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a politika a magángazdasági érdekek érvényesülését messzemenően elősegítette; pontosabban — minthogy mindig voltak nem jelentéktelen olyan burzsoá körök, amelyeknek a számára hallatlan profitszerzési lehetőségeket biztosított —, megakadályozta a burzsoázia összérdekeinek érvényesítését.

A politikának ez a primátusa azonban nem jelentette azt, hogy a politikának

⁵⁷ Uo. 5.

⁵⁸ Mason, 181.

nap mint nap kellett a gazdaságra ráerőltetnie a maga követelményeit. A fordulat magát a *gazdaságot* állította át abban a formában, hogy végrehajtása után már önmozgása is a politika követelményeinek kielégítése irányában hajtotta. 1936-os könyvében Tasca ezt a következőképpen fogalmazta meg, némi túlzással talán „fasiszta gazdaságnak” nevezve a létrejött ökonómiai szisztémát: „A fasiszta gazdaság a háború irányában ‚tervezett és zárt’ gazdaság. Az önköltségnek, a konkurenciának (ez csak nemzetgazdasági és nem magángazdasági szinten igaz — V. M.), sőt magának a profitnak általában semmiféle döntő funkciója nincsen benne, a háború előkészítésének politikai célja minden gazdasági megfontolás felett áll, és a gazdaságnak ebből következő organizációja a maga részéről nem szolgálhat semmi más célt, mint ezt.”⁵⁹ „A fasizmusban az állam nemcsak egyszerűen a priváttőkés helyére lép mint a gazdaság szervezője, hanem rá is kényszeríti a magántőkésre mindenekelőtt a maga politikai terveit. A fasizmus tulajdonképpen területe a hatalomé, nem pedig a profité.”⁶⁰ Ha hatalom és profit ilyen merev szembeállításával nem is lehet egyetérteni — mint láttuk a profit szentsége nem szenvedett csorbát —, Tasca nagyon fontos gondolatot mond ki: magának az ökonómiának az organizációja alakul úgy az idők folyamán, hogy nem is szolgálhat más célokat.

Az 1936-ban bevezetett, a gazdaságosság követelményeit teljesen ignoráló rablógazdálkodás, amelynek eredményeként az állam adósságai elképesztő módon megnövekedtek, olyan helyzetet teremtett a német nemzetgazdaságban, amelyből semmiféle más kiút nem adódott, mint a rablóháború, melynek során a szó szerinti értelemben vett rablás és rabszolgamunkaerő felhasználása segítségével szanálhatják a nemzetgazdaságot. Az 1936-ban bevezetett gazdálkodás szükségszerűvé tette a háborút, sőt az elfoglalt területek kirablását, az ott élő lakosság elhurcolását és rabszolgaként való alkalmazását is; olyan rabszolgaként, akinek még a pusztá létfenntartásához szükséges minimumot sem biztosítják.

A náci rezsím legbrutálisabb, emberirtó intézkedéseit sem kell a náci vezérek szadizmusával, „örültségével” magyarázni: olyan rendszer született, amelynek, hogy fennmaradjon, szüksége volt ezekre az „intézkedésekre”. A történelem „normális” háborúit, a burzsoá társadalom normális háborúit majd mindig konkrét célok elérése céljából indították: a fasiszta rezsím természetéből viszont az következik, hogy a háború célja nem volt és nem is lehetett más, mint maga a háború.

Ezeknek — a rendszer természetéből szükségképpen következő — a történelemben szinte példa nélkül álló borzalmaknak a végrehajtásához „ideológiai” megalapozásra volt szükség. Gazdasági érdekekre vagy egy klikk hatalmi érdekeire hivatkozva nem lehet az emberek millióit kiirtani: azokról, akiket elhurcoltak, hogy munkaerejüket a végsőkig kizsákmányolva végül elpusztítsanak, „be kellett bizonyítani”, hogy alacsonyabbrendűek, hogy nem is emberek. A „parancsra tettem” porosz elve nem kényszeríthetett volna száz-ezrével embereket arra, hogy szadista tömeggyilkosokká legyenek. S ha a megalapozás látszólag ideológiai természetű volt, akkor az sem volt elkerülhető, hogy a végső soron nagyon is racionális eredetű bűntettek nemcsak látszólag, hanem ténylegesen is irracionális rémtettekkel párosuljanak. Ha a zsidókat, a

⁵⁹ Tasca, 543.

⁶⁰ Uo.

megszállt területek lakosságát nem azért kellett elhurcolni, hogy Németország a náci klikk uralmát fenntartandó folytathassa a bevezetett rablógazdálkodást és rablőháborút, hanem mert „meg kellett akadályozni” az alacsonyabbrendű fajok elszaporodását és uralmát, akkor el kellett hurcolni azokat is, akiknek a munkacerejét már eleve nem lehetett felhasználni. Ha ezek a tettek magasabbrendű „eszmei” célokat szolgálnak, akkor bizonyos esetekben minden józan megfontolás ellenére is végre kell hajtani őket. Ha az SS-t arra nevelték, hogy áldozataik nem emberek és mindenképpen megsemmisítendőek — s ennek a nevelésnek megvolt a végső „racionális” alapja —, akkor szükség esetén sem lehet racionális érvelés alapján megakadályozni az emberirtásban. Ha az emberirtásnak „magasabbrendű” céljai vannak, akkor „alantas” anyagi érdekekre hivatkozva nem lehet leállítani. Jó néhány példát lehet felsorakoztatni ennek az irracionálisnak a felszínre bukkanására. Amikor például a német iparnak szüksége lett volna a kitűnő lengyel szakmunkások munkába állítására, arra, hogy szakmájukban foglalkoztassa őket — aminek természetes feltétele lett volna, hogy normális, ha nem is a német munkásokéval megegyező jövedelmet biztosítsanak számukra, s amennyiben a Harmadik Birodalommal kapcsolatosan ezt a szót egyáltalában használni lehet, szabad embereként kezeljék őket —, az SS ellenállt. Ezrével hurcolták el, dolgoztatták rabszolgaként és semmisítették meg azokat a lengyel szakmunkásokat, akikre az iparnak égető szüksége lett volna. Vagy amikor a háború utolsó évében a német hadseregnek súlyos utánpótlási és ellátási nehézségei voltak, amikor az összes vasútvonalakat és vasúti szállítóeszközöket — az „ésszerűség” ezt követelte volna — a front ellátására kellett volna igénybe venni, Európa szinte valamennyi országából szállították a zsidókat a megsemmisítő táborokba, köztük milliószámra olyanokat is, akiket azonnal a gázba küldtek, akiket még rabszolgaként dolgoztatni sem lett volna „kifizető”.

Kétségtelen tehát, hogy a rendszer racionális céljait szolgáló ideológia sok ponton tényleg irracionálissá lett, a rendszer „életérdekei” ellen dolgozott. De ebben csupán az jutott felszínre, az jutott kifejezésre, hogy végső soron a rendszer egésze irracionális. Teljes egyetértéssel idézhetem Tim Mason megállapítását: „A kapitalista termelés feltételei mellett a politika primátusának meghirdetéséhez mindig valami irracionális tapad, minthogy az, ami ezt a primátust legitimé tehetné — a közjó —, csak illuzórikus lehet.”⁶¹ Az államnak az a teljes önállósulása, ami a fasizmust jellemzi, *szükségképpen* vezetett a rendszer önelpusztításához. Nem azért, mert a végrehajtó hatalom szembe került a tőkés érdekekkel, hanem mert minden institucionális korlátozástól megszabadította a kapitalista konkurrenciát elvét, minden ésszerűséget félretéve szolgálta egy vezető klikk politikai érdekeit és egyszersmind a konkurrenciaharcban sikeres magántőkés érdekeket. — Az utóbbit a fasiszta szisztéma bukásán túlmutatóan. Nem lehet vitás, hogy Németországnak a második világháborúban elszenvedett látványos veresége gazdaságilag csak a náci vezető réteg veresége volt, nem pedig a német nagytőkéé. A német „gazdasági csoda” a minden ésszerűségre fittyet hányó náci gazdaságpolitikának s nem a Marshall-tervnek az eredménye volt.

Átalakult-e a náci rezsim idején a német uralkodó osztály, átalakult-e az osztálystruktúra? A kérdésre a fasizmus marxista elemzői két homlok-

⁶¹ Mason, 190.

egyenest ellenkező válasszal szolgálnak. Nemcsak a Komintern hivatalos elmélete, de számos nem-kommunista marxista is a leghatározottabb nemmel felel erre a kérdésre. Még hozzá úgy, hogy azt is tagadja, a fasiszmus bármely más osztály vagy réteg érdekeit is képviselte volna, mint a nagyburzsoáziáét. Otto Bauer például — aki, mint láttuk, komoly súlyt helyezett a fasiszta mozgalom kispolgári eredetére — azt állítja, hogy „ha a fasiszta diktatúra az osztályerők egyensúlyi állapotából eredt is, berendezése és stabilizálódása megszünteti ezt az egyensúlyi állapotot” — amivel egyet kell értenünk. Csakhogy ebből arra a következtetésre jut, hogy „a burzsoázia vezető rétegének, a nagykapitalistáknak és a nagybirtokosoknak a fasiszta diktatúra berendezése után rendkívüli gyorsasággal sikerül az új uralmi rendszert is az osztályuralom eszközévé tenniök, és az új urakat is szolgálókká tenniök”. „Ha a fasiszta diktatúra uralkodik is a kapitalisták osztálya felett, mégis elkerülhetetlenül a kapitalista osztály szükségleteinek, érdekeinek, akaratának végrehajtó szervévé lesz.”⁶² Bauer álláspontját nem tartom elfogadhatónak. Hogyan hajthatja végre egy rendszer valamely osztály akaratát, ha uralkodik e felett az osztály felett? Hogyan uralkodhat egy uralmi rendszer olyanok felett, akiknek ténylegesen szolgálja? Szükségeket, érdeket, valamint akaratot nem lehet ab ovo, automatikusan azonosítani. Hogy a fasiszmus sok vonatkozásban megfelelt a nagyburzsoázia érdekeinek, azt megvillágitottuk. De azt is bizonyítottuk, hogy nem felelt meg akaratának.

Bauer álláspontja éppúgy, mint a hivatalos kommunista álláspont az uralmi és hatalmi viszonyok olyan leegyszerűsített sémájából indul ki, amely egyaránt jellemző a marxizmus szociáldemokrata és sztálini felfogására. Olyan sémából, amelyben a gazdasági hatalom egy osztályt *automatikusan* a politikai uralom birtokosává is tesz, ahol valamely osztály érdekeinek képvisellete csak egyetlen módon valósítható meg, s ezt az adott osztály mintegy automatikusan akarja is. Olyan sémából, ahol az osztályviszonyok, pontosabban az osztályhovatartozás egyetlen momentumra, a termelőeszközök jogi birtoklásának momentumára redukálódik, s minden más mozzanat, így elsősorban a termelési és elosztási viszonyok feletti rendelkezés mozzanata másodlagos.

Az ellentétes válasz azonban nem kevésbé leegyszerűsítő. Amikor például Angelo Tasca azt állítja,⁶³ hogy a fasiszta bürokrácia, a fasiszta uralmi klikk új osztályt alkot, olyan osztályt azonban, amely nem foglal el meghatározott helyet a gazdasági életben, s a burzsoázia ezzel az osztállyal köt kénytelen-kelletlen kompromisszumot, akkor nem veszi figyelembe, hogy egy politikai rendszer hasznélvezői nem feltétlenül alkotnak osztályt, éppen mert nincsen biztosítva számukra, hogy politikai hatalmuk elvesztésével is megtartsák gazdasági privilégiumaikat. Ha egy réteg kizárólagosan a politikai hatalom birtokosaként élvez anyagi előnyöket, akkor nem tekinthető osztálynak.

Eddigi elemzéseink alapján azt kell állítanunk, hogy a fasiszta diktatúra megfelelt ugyan a burzsoázia közvetlen anyagi érdekeinek, minthogy azonban nagyon sok vonatkozásban szembe is került bizonyos burzsoá érdekekkel — a burzsoázia akaratá ellenére kormányzott, még hozzá egy olyan réteg érdekeinek megfelelően, amely kifejezetten politikai hatalma által tett szert az adott rendszeren belül anyagi előnyökre is. Nem igaz tehát, hogy a fasiszta dikta-

⁶² Bauer, 156, 157. (Kiemelés tőlem — V. M.)

⁶³ A. Tasca, 544.

túra egyedül a nagyburzsoázia (vagy általában a hagyományos uralkodó osztályok) érdekeit szolgálta volna, s az sem igaz, hogy azt egyértelműen és minden vonatkozásban szolgálta, de a rendszer ezen osztályokhoz nem tartozó haszonélvezőinek haszna kifejezetten a politikai formához kötődött, tehát a fasiszta vezető réteg, bár nem tartozott a burzsoáziához, de nem is alkotott semmiféle értelemben új osztályt. Nem bonyolítja a helyzetet különösebben az sem, hogy a fasiszta vezető rétegnek volt gazdasági hatalma is. Hiszen hogy volt — ha nem is a tőkés üzemen belül, hanem nemzetgazdasági szinten —, az letagadhatatlan. Politikai vezető szerepe — éppen a rendszer struktúrájánál fogva, ezt bizonyítottuk — egyben a gazdaság irányítását is lehetővé tette számára. (Ebben a vonatkozásban a fasiszta „Decemberbanda” egészen más szerepet játszott, mint Bonaparte Társasága.) Ez a tényező mégsem bonyolítja a helyzetet, mert a fasiszták gazdasági hatalma nem egy ökonómiai szisztéma normális — öntörvényű — mozgásából, hanem kifejezetten politikai szerepükből következett. Politikai hatalmuk elvesztése automatikusan hozta magával a gazdaság átállását az intenzív periódusnak ténylegesen megfelelő irányba, s így a fasiszta vezető klikk gazdasági hatalmának megszűnését is.

A kérdést egyetlen mozzanat bonyolítja: a fasiszta vezérek — legalábbis egy jelentős részük — hatalmas magánvagyonokat is harácsoltak, jelentős tőkét gyűjtöttek, örökölhető tőkét. Nem arról az esetről beszélek — ami kivételes is volt —, hogy Göring az ország egyik legnagyobb vállalatának tulajdonosává lett. Ez csak addig maradhatott, amíg a rendszer vezető embere volt. Hanem a kifejezetten magánjellegű vagyonok felhalmozásáról. Nem lehet vitás, hogy ezeknek egy része a rezsim összeomlása után is a volt náci vezérek birtoka maradt. Ez azonban semmiféle új osztály keletkezését nem bizonyítja. Vált volna bár az összes náci vezér jelentős tőkés üzemek tulajdonosává, akkor *tőkésé* lett volna, személy szerint beépült volna az eredeti tőkésosztályba. Minthogy a burzsoáziához való tartozás soha nem volt „természeta” (szemben a megelőző formációk osztályaival), egy ilyen folyamat bekövetkezése a kapitalizmus legmindennaposabb eseménye.

Nem kell tehát módosítanunk az eddig kifejtetteket: a nagyburzsoázia mellett a politikai hatalommal rendelkező réteg volt a rendszer haszonélvezője, de haszonélvezete éppen politikai hatalmához kötődött: ebből adódik a „klasszikus” fasizmus sajátos „természetrája”.

*

A náciizmus a történelem legnagyobb, pokoli áldozatokat követelő háborújába kergette bele szinte az egész emberiséget. A háború elvesztése szükségképpen a rendszer bukását is jelentette. A náciizmus letűnt a történelem színpadáról, legfeljebb kísértete bukkan fel még itt-ott. Nem is maradhatott fenn: léte csak átmeneti lehetett. A kapitalizmus extenzív növekedési szakaszának megfelelő társadalmi berendezkedés krízise még átmenetileg sem szükségyszerűen hozta létre: csak e krízisnek Németország egészen specifikus politikai szituációjával való találkozása szülte.

Ezt a megállapítást azonban a másik oldalról is igazolni kellene: meg kellene vizsgálni azt, hogy miért nem értek el komoly sikereket a többi fejlett tőkésországok fasisztoid mozgalmai, hiszen — ha igazi tömeghatást elérni nem is tudott — a fasizmus mint mozgalom nemcsak Olaszországban és Németország-

ban létezett. Ez a kérdés márcsak azért is alapvető jelentőségű, mert távolról sem olyan egyértelmű, hogy a nyugati tőkésállamoknak akkor is sikerült volna demokratikus formák között átállni a neokapitalista szisztémára, ha Németországban nem győz a faszizmus. A német faszizmus győzelme, a fasiszta Németország első pillanattól kezdve nyilvánvaló agresszivitása, a második világháború kirobbantása vitathatatlanul hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy a New Deal sikeres volt és a nyugat-európai kapitalista országoknak is sikerült kilábalniuk a válságból. Németország rákényszerítette őket, hogy maguk is átálljanak a hadigazdálkodásra. Természetesen történelmietlen és értelmetlen azt kérdezni, hogy mi lett volna akkor, ha Németország történelme másként alakul. De a faszizmust illető ismereteink is más megvilágításba kerülnének, ha tisztáznánk, mit jelentett a modern neokapitalista szisztéma kialakításának vonatkozásában a náci Németország által kirobbantott világháború, mennyiben segítette hozzá ez a világháború a tőkés világ egészét a gazdasági fejlődés új stádiumának megfelelő társadalmi struktúra kialakításához.